

VERTIER

Als na ieder oproer keerden na het Palingoproer rust en orde opmerkelijk snel en volledig terug. Na juli 1886 verdwenen de optochten met rode vlaggen van de Amsterdamse straten, staakten de werklozen hun 'hongertochten' langs de grachten en konden agenten zonder angst voor lijf en leden over straat. In de maanden die volgden kwam de Amsterdamse politie dan ook spoedig tot de conclusie dat de uitgebreide en kostbare surveillance van vergaderingen in het Volkspark kon worden teruggebracht tot toezicht door niet meer dan twee agenten.¹ Terwijl het rumoer op straat tijdelijk bedaarde, werden de Amsterdamse sociaal-democraten teruggeworpen op de eigen kring van getrouwen. Met een vergelijkbaar gebrek aan publieke belangstelling hadden zij al eerder ervaring opgedaan en dat zal de aanpassing hebben vergemakkelijkt. Bovendien bestond de kring van getrouwen nu niet langer uit enkele tientallen, maar uit honderden Amsterdammers. Op het dieptepunt in 1888 telde de Amsterdamse afdeling van de SDV naar schatting nog altijd tweehonderd leden, evenveel als de afdeling van de Internationale op het hoogtepunt van haar populariteit.²

Het sociaal verkeer dat de socialisten met elkaar onderhielden, was altijd al intensief geweest en daarin kwam geen verandering. De belangrijkste voorwaarde voor deze drukke en veelvormige onderlinge omgang was wel dat de partijgenoten dicht bijeen woonden, werkten en leefden. De spraakmakende leden van de Amsterdamse SDV huisden niet willekeurig verspreid over de Amsterdamse arbeidersbuurten, maar vormden concentraties op een beperkt aantal plekken in de stad. Wederzijdse bijstand en gezamenlijk vermaak vormden de bouwstenen voor een gemeenschap van geestverwanten, waar de solidariteit in eigen kring tot bloei kon komen. Waar de socialistische aanwezigheid sterk genoeg was, kreeg ook de lokale buurtgemeenschap een socialistisch karakter. Hier konden nieuwe politieke symbolen, socialistische rituelen en omgangsvormen voor het eerst deel gaan uitmaken van het dagelijks leven van grotere groepen Amsterdamse werklieden. Elders vormden de socialisten een kleine minderheid die kampte met soms krachtige weerstand vanuit de hen omringende buurtgemeenschap.

OUDE EN NIEUWE BUURTEN

In de twintig jaar die sinds 1868 verstreken waren, was de stad uitgebreid met een ring van nieuwe buurten die buiten de Singelgracht waren verzezen. Slechts een beperkt deel van deze nieuwbouw was bestemd geweest voor de betere standen, die in de straten rondom het Vondelpark bij het Leidseplein een modern en geriefelijk alternatief voor het wonen aan de grachten vonden. De Leidsestraat verbond deze nieuwe Vondelparkbuurt met het zuidwestelijk deel van de grachtengordel, de zogeheten Gouden Bocht, waar de Amsterdamse elite van oudsher huide. Een vergelijkbare uitbreiding van het territorium der welgestelden kreeg haar beslag aan de oostelijke rand van de stad, waar de joodse elite in de Plantage nieuwe huisvesting vond, grenzend aan de Nieuwe (of 'Joden') Herengracht. Voor het merendeel echter was de nieuwbouwgordel buiten de Singelgracht bestemd voor de volksklasse van werklieden en kleine zelfstandigen. Ook deze nieuwe wijken lagen in het verlengde van gelijksoortige, bestaande buurten. In het noordoosten sloten de nieuwe Czaar Peterstraat en Dapperbuurt aan bij de Oostelijke Eilanden en Kadijken, de Pijp verrees pal ten zuiden van het Noordschebos, de Jacob van Lennep-, Kinker- en Hugo de Grootstraten ten westen van de Jordaan. In het uiterste noordwesten sloot de Spaarndammerbuurt de ring, in het verlengde van de Haarlemmer Houttuinen en Westelijke Eilanden. De schaalvergroting had daardoor mede tot gevolg dat buurten die eeuwenlang de stadsgrens hadden gevormd, deel van het centrum gingen uitmaken.³

De schaalvergroting veranderde de structuur van de stadsplattegrond niet wezenlijk: de kenmerkende halvemaa nvorm aan het IJ bleef gehandhaafd, al besloeg die nu een grondgebied dat deels de gemeentegrens overschreed. Delen van de Pijp en andere in hoog tempo volgebouwde nieuwe straten behoorden in administratieve zin tot de buurgemeente Nieuwer-Amstel. De totale bevolking van de stad Amsterdam, inclusief het aangrenzende verstedelijkte deel van Nieuwer-Amstel, groeide tussen 1870 en 1890 van ruim 278.000 tot ruim 443.000 zielen.⁴

De trek naar de stad, in hoge mate bevorderd door de landbouwcrisis die de plattelandsprovincies had getroffen, zorgde voor een aanhoudende druk op de Amsterdamse woning- en arbeidsmarkt. Veel nieuwkomers vonden ongeschoold werk in de Amsterdamse 'revolutiebouw' en de nieuwe volksbuurten van Amsterdam werden voor een belangrijk deel gebouwd door werklieden die van buiten naar de stad waren gekomen om er werk te vinden. Migratiestromen en stadsuitbreiding raakten zo nauw met elkaar verbonden: werklieden uit heel Nederland bouwden de woningen die hunzelf onderdak moesten verschaffen. De Amsterdamse politie stelde na een onderzoek in 1888 vast:

Dat de aannemers, die werken aannemen in deze gemeente en niet uit Amsterdam afkomstig zijn, veelal een gedeelte van hun werkvolk medebrengen. Is zoo'n werk dan eenmaal gereed, dan trekken die menschen niet naar hunne

gemeente terug, maar blijven in Amsterdam rondlopen om te zien of zij niet wat anders kunnen krijgen. Vandaar dat deze gemeente overladen is met Friezen, Nieuwediepers, Groningers enz.⁵

Samen hadden de elkaar versterkende immigratie en bouwwoede de stad in twintig jaar een ander aanzien gegeven. Op den duur zou ook in de Amsterdamse socialistische beweging het effect van deze ontwikkeling merkbaar worden.

De samenstelling van het ledenbestand van de Amsterdamse SDB-afdeling vertoonde rond 1890 aanzienlijke verschillen met de oorspronkelijke groep die in de eerste jaren vanaf 1878 het rode vaandel had hooggehouden. De veranderingen in de socialistische gelederen weerspiegelden de ontwikkelingen die de Amsterdamse bevolking doormaakte. De eerste generaties sociaal-democraten was nog grotendeels afkomstig geweest uit de Internationale, was derhalve al wat ouder, merendeels afkomstig uit Amsterdam en veelal werkzaam in ambachtelijke bedrijfstakken. Rond 1890 waren veel meer leden van de Amsterdamse SDB-afdeling afkomstig van buiten Amsterdam, was de gemiddelde leeftijd gedaald en het aandeel van ongeschoolde arbeiders uit de 'revolutiebouw' en losse werklieden belangrijk toegenomen. In deze opzichten onderscheidde de Amsterdamse sociaal-democraten zich omstreeks 1890 sterk van zowel het ANVV als van de directe stamvaders van de Internationale en de oorspronkelijke oprichters van de SDV.⁶

Buiten het bouwbedrijf vonden veel nieuwkomers ongeschoold en los werk in de Amsterdamse haven, die sinds de opening van het Noordzeekanaal in 1876 een nieuwe bloeiperiode beleefde. De door het IJ omgeven Oostelijke Eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg lagen ogenschijnlijk nog even geïsoleerd ten opzichte van de stad als in de jaren rond 1870, maar gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw voltrokken zich ook hier ingrijpende veranderingen. Rondom de Eilanden, waar de nijverheid zich tot dan toe vooral tot scheeps- en machinebouw had beperkt, werden nieuwe spoorlijnen, kades en havens aangelegd. Ook het karakter van de Eilander bevolking veranderde. Smidsgezellen en scheepstimmerlieden maakten plaats voor grote aantallen sjouwerlieden, bootwerkers en zeevarenden. Waar de oude bevolking trots was al sinds vele generaties op de Eilanden gevestigd te zijn geweest, kwamen nu grote groepen kersverse migranten van het platteland op de Eilanden te wonen. De bevolking van dit kleine stadsdeel groeide van ruim twaalfduizend zielen in 1870 tot bijna dertigduizend in 1890.⁷ Op de lange duur zou de oude traditie van Kattenburger Oranjeliefde en godvrezendheid deze ontwikkeling niet overleven, al bleef het oproerige karakter van de buurt behouden.

De traditionele oproerigheid van de 'Bijltjes' werd voortgezet door de nieuwe buurtbewoners, ondanks het feit dat het karakter van de buurtgebonden bedrijvigheid, de herkomst van de bewoners en de samenstelling van de beroepsbevolking ter plaatse ingrijpend gewijzigd waren. Het snel gegroeide havenproletariaat van losse sjouwerlieden en bootwerkers zou de Oostelijke Eilanden echter

pas vanaf de eeuwwisseling een revolutionair-socialistisch aanzien geven. De eerste vergadering van tweehonderd stakende 'Boot-, Scheeps- en Dokwerkers' vond weliswaar al in oktober 1889 plaats, maar de stakers moesten toen voor vergaderruimte nog uitwijken naar de andere kant van de stad, omdat alleen het Volkspark hun gastvrijheid wilde verlenen.⁸

Bij de overdracht van de Eilander traditie van oproerigheid en directe actie zal de aanwezigheid van een klein groepje volhardende socialisten een rol hebben gespeeld. Toen K. A. Bos in 1883 als colporteur van *Recht voor Allen* voor zichzelf begon, vestigde hij zich met zijn gezin in de Kleine Wittenburgerstraat, een paar huisnummers verwijderd van de kelder waar ook J. C. Lebeau sinds 1881 zijn gezin onder kommervolle omstandigheden had ondergebracht. Om de hoek in de Wittenburgerdwarsstraat woonde in deze jaren A. J. Belderok, een zoon uit het gezin van een uit Vlissingen naar de Amsterdamse Oostelijke Eilanden verhuisde scheepstimmerman, die rond 1885 als luidruchtig en agressief colporteur vermaardheid zou verwerven.⁹ Een jongere broer van Belderok raakte ten tijde van het Palingoproer in de problemen toen hij als dienstplichtig milicien te Hoorn werd betrapt op het clandestien bezit van vijf pakken munitie, waarmee hij op weg zou zijn geweest naar de Amsterdamse opstandelingen.¹⁰ Behalve bij hun colporterende buurtgenoten konden de Eilanders voor hun socialistische lectuur vanaf 1887 terecht in de boekhandel en bibliotheek die de Zaankanter Jacob Rot in de Czaar Peterstraat opende.¹¹

Al trok het rumoerig optreden van de socialisten op de Eilanden de aandacht en moet althans een deel van de nieuwe buurtbewoners zich aangesproken hebben gevoeld, toch vormde het groepje socialisten op de totale bevolking van de Eilanden maar een minieme minderheid. De positie van de socialisten op de Eilanden bleef, zeker tot aan de eeuwwisseling, omstreden. Lang niet iedereen in deze buurt bleek gemakkelijk te overtuigen van de noodzaak zich te scharen in de rijen van het strijdend proletariaat. Toen Karel Antonie Bos in februari 1887 besloot een socialistische boekwinkel te openen, verruilde hij Wittenburg dan ook voor de Hazenstraat in de Jordaan, waar de kans op het vinden van voldoende clientèle groter moet zijn geweest. Zijn oude buurman en medecolporteur Lebeau bleef op de Eilanden achter en maakte daardoor mee hoe het uitsteken van de rode vlag, ter gelegenheid van de vrijlating van Domela Nieuwenhuis in augustus 1887, voor zijn burens in de Oostenburgermiddenstraat aanleiding was om alle ruiten van zijn woning in te slaan. Uiteindelijk vertrok ook de familie Lebeau in 1891 naar de Jordaanse Bloemgracht.¹²

Voor de SDB waren de stadsuitbreiding en groei van de Amsterdamse arbeidersklasse zowel een uitdaging als een bedreiging. Het werkterrein en de potentiële aanhang groeiden met de dag, maar de toename van het ledental bleef daarbij steeds achter. Bovendien waren de socialisten zelf niet immuun voor de verlokkingen van een betere woning en wie het zich kon veroorloven trok 'naar buiten', weg uit de verpauperde buurten van de oude binnenstad, de Jordaan en de Eilanden. Dat leek een bedreiging te vormen voor de samenhang van de be-

weging: doordat de partijgenoten verspreid raakten, zou het dagelijkse, informele onderlinge contact bemoeilijkt worden. In de praktijk echter waren de socialisten veelal door meer met elkaar verbonden dan het lidmaatschap alleen, en garandeerden familiale en andere sociale relaties de bestendiging van de onderlinge samenhang.

Met name de uitgestrekte buurt YY, de zogeheten Pijp, werd een belangrijk verzamelbekken van verhuizende sociaal-democraten. Al in 1882, toen de Amsterdamse afdeling van de SDB besloot dat 'meer aanraking met het volk' gezocht moest worden en met dat doel voor ogen een 'Propagandaclub' werd opgericht, waren de eerste openbare bijeenkomsten gehouden in een buurttheatertje in de Gerard Doustraat.¹³ Nadat de Jordaner Johan Herman Geel zijn geruchtmakende schot op Stork had gelost en achter de tralies verdween, verhuisde zijn moeder naar de Jacob van Campenstraat in de Pijp, waar Geels jongere broer en partijgenoot Willem een winkel in grutterswaren, boter, kaas en eieren dreef. Lodewijk, de jongste zoon van de weduwe Geel en net als zijn beide broers lid van de SDB, kwam te wonen in de nieuwbouw ten westen van de Jordaan, waar hij in de Da Costastraat brandstoffen 'in groot en klein' verhandelde.¹⁴ Toen Johan Herman Geel uiteindelijk in 1892 vervroegd werd vrijgelaten en begin juli naar Amsterdam terugkeerde, werd hij met zijn moeder en twee broers in een open rijtuig door de Pijp gevoerd. Rijen dik stonden de bewonderaars en nieuwsgierigen langs de straten. De verslaggever van het socialistische weekblad *De Strijd* noteerde hoe uit het publiek telkens uit volle borst 'Leve Geel!' werd geroepen en ook:

Hoe dan hier, dan daar eene vrouw uit de menigte met tranen in de oogen riep: Geel, ken je me nog? Hoe mannen, stoere kerels, niet tevreden waren, voor dat zij vlak bij het rijtuig hem een goeden dag en welkom konden wenschen.¹⁵

Hoewel Johan Herman Geel er zelf tot dan toe nooit had gewoond, maakte zijn rol in de socialistische beweging hem al bij zijn entree in de Pijp tot een bekende en welkome buurtgenoot.¹⁶

Individuele verhuizingen zorgden ervoor dat het netwerk van de Amsterdamse socialistische de nieuwe volksbuurten al snel na voltooiing omspande. Voor de pioniers onder hen betekende dat aanvankelijk een veelal geïsoleerd bestaan in een vijandige omgeving, maar wanneer zich na verloop van tijd een voldoende aantal partijgenoten in de nieuwe buurt had gevestigd, kon ook daar het grote werk een aanvang nemen. Al gedurende de rellen op maandag 24 augustus 1885 hadden de Spaarndammerbuurters van zich laten horen door tijdens de colportage van *Recht voor Allen* in de Barentszstraat voortdurend 'weg met de politie!' te roepen. Een klein jaar later werd, daags na het Palingoproer, bij een huiszoeking in de Wijttenbachstraat in de Dapperbuurt een groot arsenaal rode vlaggen en vaandels aangetroffen.¹⁷

Het werkelijke zwaartepunt van de beweging was en bleef gelegen in de Jor-

daan. Daar woonde het merendeel van de afdelingsbestuurders en actieve leden, daarvandaan trokken de colportageploegen de stad in en daar ook werd het merendeel van de vergaderingen en openbare bijeenkomsten gehouden. Dat juist de Jordaan zich ontwikkeld had tot het socialistische bolwerk bij uitstek, was niet opmerkelijk gezien de lange traditie van oproermakers, volksvrienden, vakverenigingsmannen en Internationalen die er een thuis hadden gevonden. Toch veranderde met de grootschalige stadsuitbreidingen ook de positie van de Jordaan. Wat rond 1870 nog de meest westelijke wijk van de stad was geweest, ging dankzij de nieuwe bebouwing langs de Marnixstraat, de Jacob van Lennep-, Kinker- en Hugo de Grootstraten in de jaren daarna, meer en meer tot het centrum behoren. Van een marginaal stadsgebied werd de Jordaan daarmee voor de Amsterdamse socialisten tot een centrum waar de verbindingslijnen met geestverwanten in de overige Amsterdamse volksbuurten samenkwamen. Het rijtuig dat de weduwe Geel en haar drie zonen in september 1892 door de straten van de Pijp voerde, was na de rondtocht dan ook doorgereden naar de Rozengracht. Alleen daar kon de feestelijke intocht worden afgesloten met een onthaal binnen de muren van een eigen lokaal.

SOCIALISTISCH BUURTLEVEN: VOLKSPARK EN JORDAAN

Aansluiting bij het buurtleven vonden de Amsterdamse sociaal-democraten eerst en vooral in de Jordaan. Daar groeide, althans in de straten ten zuiden van de Willemsstraat, een netwerk dat in zijn omvang en dichtheid nergens in Amsterdam zou worden geëvenaard. Daardoor kon juist hier een nieuwe socialistische cultuur en mentaliteit ontstaan, die, anders dan op de Eilanden, krachtig genoeg was om met de al langer bestaande buurttradities te versmelten. Dat de Amsterdamse socialisten in de Jordaan hun grootste aanhang vonden, hing natuurlijk ook samen met het feit dat de Jordaan de grootste aaneengesloten volksbuurt van de stad was. De nieuwe arbeidersbuurten buiten de Singelgracht waren al in aanbouw maar nog niet voltooid. De slechte maar goedkope onderkomens in de mindere straten van de Jordaan vingen een groot deel van de omvangrijke migratiegolven van het platteland op. Terwijl in 1889 op de Oostelijke Eilanden en in de Czaar Peterbuurt bijna dertigduizend mensen woonden, werd dat aantal al in 1860 behaald in het deel van de Jordaan ten noorden van de Egeltiersgracht. In 1899 woonden in de gehele Jordaan ruim zevenenzeventigduizend mensen.¹⁸ Midden tussen die tienduizenden woonde ook het merendeel van de Amsterdamse sociaal-democraten. De buurt zou door hun aanwezigheid een blijvend stempel krijgen opgedrukt.

In de eerste jaren van de Amsterdamse sdv hadden de vergaderingen niet veel volk getrokken en boden de bovenzaaltjes van bevriende tappers uit de Warmoesstraat en omgeving nog voldoende ruimte. Nadat Fortuyn als afdelingsvoorzitter was aangetreden, de colportage ter hand was genomen en de Amster-

damse politie op straat voor het nodige rumoer had gezorgd, was de toeloop groot geworden en de behoefte ontstaan aan ruimere vergaderplaatsen. In het centrum waren die niet beschikbaar, wat met de 'Slag om café Zincken' indringend duidelijk was gemaakt. Sinds januari 1885 hadden de sociaal-democraten onderdak gevonden in het Volkspark, pal ten westen van de Jordaan. Dit zalencomplex lag, met de omringende tuin, aan de overkant van de Lijnbaansgracht ter hoogte van de Bloemgracht. De ligging buiten de grenzen van de oude stad was misschien marginaal, maar tegelijkertijd lag het Volkspark in de groene strook waar Jordaners van oudsher ontspanning en vertier hadden gezocht. Behalve politiek spektakel bood het Volkspark de bezoekers licht, lucht en ruimte en juist die werden in de snel volstromende stad steeds schaarser.

Het Volkspark was een terrein dat in vroeger tijden als zomers buitenverblijf onder de naam 'Gelderland' dienst had gedaan. Tot omstreeks 1880 was er een kartonnagefabriek gevestigd geweest en daarna had H. J. Bos Driesz er onder de noemer 'Volkspark' een uitspanning voor werklieden en de kleine burgerij van gemaakt.¹⁹ Toen de sociaal-democraten er in februari 1885 begonnen te vergaderen, was het complex in ernstige staat van verval geraakt. Dat nam niet weg dat een vaste bezoeker als stadsverslaggever J. H. Geerke het terrein als een soort idyllische oase in de stadswoestijn zou beschrijven:

Een oud plekje van Amsterdam, waarop zich hoge boomen verheffen en waar wilde rozenstruiken, klimop en kamperfoelie zich nog hier en daar, waar zij slechts steun kunnen vinden, omhoog slingeren. [...] Voor zich uit ziet men een plein, met boomen beplant, hier en daar tot bloementuin ingericht, waarop schommels en wipplanken.²⁰

In de tuin bevonden zich, naast het stenen herenhuis, drie houten loodsen van de voormalige kartonfabriek die tot gehoorzalen waren verbouwd. Het geheel werd omgeven door een droge greppel en struikgewas en was alleen toegankelijk via een bruggetje dat naar het toegangshek leidde. De Amsterdamse socialist R. A. Oosterhout, die de bundel romantische 'schetsen uit het Amsterdamse volksleven' *Lieven en lijden* opende met een beschrijving van het Volkspark, vond het alles bij elkaar een weinig uitnodigende entree:

De toegang tot het Volkspark [...] wordt gevormd door een vrij hoge houten brug, welks hellend vlak aan de buitenzijde het steilst en daarom zeker evenals de loopplanken der veewagens met latten bespijkerd is. Over de brug wordt het terrein van het Volkspark aan de voorzijde afgesloten door een haag, waardoor twee houten hekken toegang tot het achtergelegen terrein verleen. Een dezer hekken is steeds gesloten, terwijl het andere meestentijds slechts ter halverwege openstaat.²¹

Achter dat hek stond nog een uit steen opgetrokken tuinhuisje, dat als loket en portiersloge dienstdeed. Op buitenstaanders moet het Volkspark de indruk van een versterkte veste hebben gemaakt.

Dat de sociaal-democraten in het Volkspark hoopten een vrijplaats te vinden, werd duidelijk in de wijze waarop de openbare vergaderingen van het wettelijk voorgeschreven politietoezicht werden afgeschermd. Daartoe werd vanaf december 1885, na de 'Slag om Zincken' en een daaropvolgende bijeenkomst waar politieagenten het merendeel van de zitplaatsen in het Volkspark hadden bezet, het openbaar karakter van de bijeenkomsten simpelweg ontkend. Daarmee verviel de wettelijke verplichting de politie toegang te verlenen. De bijeenkomsten werden voortaan aangekondigd als alleen toegankelijk voor leden en hun introducés. Commissaris Stork, die het toezicht over de Jordaan tijdelijk waarnam, rapporteerde hoe de socialisten op zondag 4 januari 1886 een massaal publiek voor de 'besloten ledenvergadering' binnenloodsten. Aan het hek had zich een volksmenigte verzameld, te midden waarvan enkele socialisten introductiebiljetten uitdeelden aan wie daar maar om vroeg. Voorzien van een introductiebiljet konden de belangstellenden vervolgens voor een stuiver naar binnen. De melkslijter Korthof, van wie vermoed werd dat hij als informant van Stork optrad, kreeg om die reden geen introductiebiljet, net als een rechercheur en een agent die ondanks hun burgervermomming als zodanig werden herkend. Agent A. Donger was ook in burger en werd eveneens als politieman herkend. Toch werd hij door de schoenmaker A.H. Heijer, een man van betekenis onder de socialisten, zelfs zonder verdere introductie binnengelaten: agent Donger en Heijer hadden nog samen op school gezeten.²²

Een tijd lang moest de Amsterdamse politie zich noodgedwongen beperken tot 'toezicht van buitenaf', maar ook dat was een arbeidsintensief karwei. Niet zelden bracht de aankondiging van een vergadering in *Recht voor Allen* meer dan honderd agenten op straat en omdat de bijeenkomsten gewoonlijk op zondagen plaatsvonden, moesten met grote regelmaat de 'vrije ploegen' worden opgetrommeld. Soms leidde dat tot bijna komische situaties, zoals op zondag 9 mei 1886, toen driehonderd agenten werden gedetacheerd in verband met een vergadering waar uiteindelijk maar 297 bezoekers op afkwamen.²³ De woelingen leken duidelijk te maken dat de stedelijke autoriteiten hun greep op de openbare orde aan het verliezen waren, maar betekenden voor de betrokken agenten vooral een inbreuk op hun toch al schaarse vrije tijd.

Terwijl buiten het Volkspark de klassenvijand zich verbeet, vierden de socialisten binnen alvast hun aanstaande overwinning. Veel van wat daarbuiten onherroepelijk tot felle charges met sabel en wapenstok zou leiden, kon in de zalen van het Volkspark ongestraft plaatsvinden. Fier wapperden de rode vlaggen er op de nokken van de daken en het gezang van oproerige liederen was soms tot ver buiten de hekken hoorbaar. Bij goed weer bood het terrein plaats aan meer dan achtduizend bezoekers en de drie houten loodsen konden samen rond de tweeduizend mensen herbergen, al moesten die bij regen wel hun paraplu's

opsteken omdat de daken niet waterdicht waren. Het programma van activiteiten in het Volkspark was uiterst divers en omvatte zowel vrolijke bruiloften als verhitte debatvergaderingen, massale 'monstermeetings' en gezellige toneelvoorstellingen, demonstratieve brooduitdelingen en plechtige herdenkingen van de slachtoffers van de Parijse Commune, maar ook sinterklaasvieringen voor de kleinen. Terwijl de blik vastberaden op de toekomst van het werkende volk gevestigd bleef, waren volgens een waarnemer in de grote zaal 'bieren, chocolade, arabi soho en dergelijke dranken' aan het buffet verkrijgbaar.²⁴

Het decor waartegen dit alles plaatsvond moet een geheel eigen atmosfeer hebben geademd. De grote zaal had weinig ramen en werd schaars verlicht met petroleumlampen. Sprekers en bestuurders stonden op een podium waarachter oude decors nog herinnerden aan de voormalige functie van toneelzaal:

Het toneel wordt door een achterdoek, dat een zee voorstelt, en door zijstukken die een kamer weergeven gevormd, terwijl de meubilering uit een lange tafel waarachter vier of vijf stoelen en een lezenaar bestaat.²⁵

Op hoogtijdagen echter werd veel aandacht besteed aan de versiering van het Volkspark. Bij de viering van het '7 jarig bestaan van het socialisme in Nederland' op zondag 12 juli 1885 was de grote zaal versierd met guirlandes van dennentakken, waardoorheen rode en witte rozen waren gevlochten. Binnen hingen rode en witte vlaggen van wand tot wand, terwijl op het dak van een der bijgebouwen een zwarte en een rode vlag wapperden.²⁶ Toen drie jaren later het tiende jaarfeest van de Amsterdamse SDV op zondag 16 juli 1888 werd gevierd, hing de rode vlag uit aan het stenen huis in het Volkspark. Van buitenaf op de gang van zaken toeziend, zag inspecteur J.M. Boas dat ook de tuin met 'banieren' was versierd. De feestelijkheden waren al rond het middaguur begonnen en werden bijgewoond door ongeveer tweeëntwintighonderd mannen, vrouwen en kinderen, die – nog onder kerktijd – werden onthaald met muziek en gezang. Nog om middernacht was het Volkspark vol mensen en speelde het sociaal-democratisch muziekkorps onvermoeibaar voort.²⁷

Het Volkspark bood de Amsterdamse socialisten voor het eerst zeggenschap over een vrije ruimte van enige omvang, waarin gezamenlijk naar een eigen vormgeving van het heilig streven kon worden gezocht. Nieuwe gedachten vroegen om nieuwe vormen en die werden gevonden in de liederen van het kinderkoor, de mannenzangvereniging Excelsior en het gemengde zangkoor. En hoewel het *Handelsblad* de prestaties van de socialistische blazers van fanfarekorps *Sempre Crescendo* nog in juli 1892 'erbarmelijk' noemde, zullen de minder fijngevoelige toehoorders in het Volkspark hun optreden met genoegen hebben bijgewoond.²⁸ Belangrijk was dat de aanhang zelf zorg droeg voor wat in deze jaren aan artistieke activiteiten werd ontplooid. Zo kon Jan Mater in februari 1886, in antwoord op vragen van een nieuwsgierige politiecommissaris, verzekeren dat de tonelisten van het gezelschap *Aan de Vrijheid Gewijd*, die in het Volks-

park een 'gezellige bijeenkomst' hadden opgeluisterd, allen lid waren van de SDB. Ook de verenigingsvaandels werden in deze jaren nog eigenhandig geborduurd door naaikransjes van sociaal-democratische vrouwen uit de Jordaan. De liederen die werden gezongen waren geschreven door geestverwanten als P.C de Ruijter en metselaar H. J. G. Jansen van Galen, werklieden uit de Jordaan die men dagelijks in het Volkspark of op straat tegen het lijf kon lopen.²⁹ De beloning voor het samen zingen, musiceren, toneelspelen en borduren bestond niet alleen uit de bevrediging van artistieke aspiraties die bij deze scheppende werklieden leefden. Het gezamenlijk ervaren van al dit cultureel schoon verleende de socialistische boodschap een emotionele lading die politieke brochures, krantenartikelen en redevoeringen gewoonlijk moesten ontberen.³⁰

Het Volkspark trok regelmatig een duizendkoppig publiek, dat echter voor een belangrijk deel uit vaste bezoekers bestond. Die omstandigheid maakte dat bijeenkomsten in het Volkspark een tegelijkertijd intiem en openbaar karakter kregen. Voor aanvang troffen de geestverwanten elkaar in de tuin of in de grote zaal, waar de tafel met brochures van K. A. Bos of het buffet als ontmoetingspunt diende. Schrijver Oosterhout schilderde het toneel van een afwachende volksvergadering in 1886, gevormd door werklieden in hun zondagse pak:

De meeste hoorders loopen de zaal op en neer, of staan aan groepjes te praten, of wel, staan voor de twee boekenstalletjes, links en rechts bij den ingang opgeslagen, naar de socialistische brochures te kijken, die er op uitgesteld liggen. [...] De toon, die in de zaal heerschte, was een passende. De onderlinge gesprekken werden niet te luid gevoerd en alleen de venters van weekbladen en van brochures lieten hun gekrijt op een scheller wijze hooren. Toen het bestuur van de afdeling echter het toneel opkwam, vergezeld door den spreker, verstomden de venters en de overige praters op eens, om aan het applaus mede te doen, dat uit de zaal opging.³¹

De spreker in deze vergadering was, als bij zovele gelegenheden in deze jaren, afdelingsvoorzitter Jan Fortuyn.

Zoals Klaas Ris dat bijna vijftien jaar eerder in Dalrust was geweest, zo werd Jan Fortuyn in deze jaren de vaste bespeler van het podium in het Volkspark. Dat het publiek niet verveeld raakte, was ongetwijfeld te danken aan de ongedwongen en 'losse' stijl die Fortuyn hanteerde. Oosterhout beschreef zulk een optreden van Fortuyn in zijn verhalenbundel *Lieven en lijden*:

Hij is eenvoudig, doch in het zwart gekleed en neemt onder zijn voordracht een ongedwongen houding aan, door nu eens de hand in den broekzak dan weer op de borst in de jas te steken. De toon, waarop hij tot zijn gehoor spreekt, is niet die, welken wij gewoon zijn van redenaars te hooren. Evenals zijn houding vrij van dwang is, is ook de toon, waarop hij spreekt, ongedwongen en geheel gelijk aan dien, waarop wij gewoon zijn onder bekenden in een koffiehuis een gesprek te voeren.³²

Oosterhout maakte wel een kritische kanttekening bij Fortuyns gewoonte om te snel te spreken, 'wat misschien aan zijn zenuwachtig gestel moet toegeschreven worden'. Deze eigenaardigheid maakte Fortuyns optreden als propagandist buiten Amsterdam inderdaad tot een volslagen fiasco, zoals de Groningse sociaal-democraat Johan Schaper ondervond:

Fortuyn [...] was te vlug en te rad voor de provincie; men verstond hem slecht. Een keer begeleidde ik hem per diligence naar het dorpje Garnwerd voor een spreekbeurt. Ik presideerde, nadat ik de entree had ingezameld! Er was niet veel, maar toch aardig wat publiek voor zulk een dorp. Al spoedig merkte ik, dat de boerenjongens en -arbeiders niets van zijn 'revelen' begrepen. Zij zaten hem dom en dof aan te staren, als een vreemde uit Holland. Toen ik de vergadering sloot begreep ik, dat deze propaganda nutteloos was.³³

De radde en scherpe tong van Fortuyn mocht de boerenjongens van Garnwerd onberoerd hebben gelaten, in het Amsterdamse Volkspark leidde het steevast tot laaiend enthousiaste reacties van het publiek.

Andere sprekers die regelmatig in het Volkspark optraden waren Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de ontslagen ambtenaar Cornelis Croll uit Den Haag en Piet Helsdingen uit Rotterdam. Ook zij trokken volle zalen, maar waren uiteraard minder regelmatig in Amsterdam te horen dan Fortuyn. De Zaankanter Pieter van der Stadt was in de laatste maanden van het woelige jaar 1885 naar Amsterdam verhuisd en verwierf in het Volkspark grote populariteit als spreker. Toehoorders raakten diep onder de indruk van zijn voordrachtstalent en indrukwekkende gestalte, volle donkere baard en lange manen, zijn brede gebaren en prachtige stemgeluid. Volgens Vliegen was Van der Stadt geliefd, 'ongeveer zooals een talentvol toneelspeler geliefd is'.³⁴ Als spreker schrok hij niet terug voor grote woorden en dat maakte in de roerige dagen van het Palingoproer en de gevangenschap van Domela Nieuwenhuis diepe indruk. In 1887 werd Van der Stadt opvolger van Fortuyn als voorzitter van de afdeling Amsterdam, maar na 1889 verdampte zijn populariteit snel en verliet hij de stad.³⁵ Fortuyn bleef ondertussen met zijn wat lichtvoetiger toonzetting steeds de eerste viool spelen. Wanneer Domela Nieuwenhuis, Croll of Van der Stadt door hen toegezegde optredens moesten afzeggen, stond Jan Fortuyn altijd paraat om in hun plaats het spreekgestoelte te beklimmen.³⁶

Daar kwam nog bij dat, zoals Fortuyn het zelf vele jaren later formuleerde, 'het Volkspark eigenlijk zo'n beetje mijn particuliere bezit was'.³⁷ In werkelijkheid was Fortuyn huurder en bleef het Volkspark in handen van twee achtereenvolgende 'burgerlijke' zaalhouders. In 1885 was H.J. Bos Driesz nog altijd eigenaar van het terrein, maar op 14 september van dat jaar kreeg hij in zijn eigen 'tuin' ruzie met een aantal van zijn sociaal-democratische huurders en moest hij bij de politie aangifte doen van het verlies van zijn horloge en twee tanden. Kort daarop deed hij het Volkspark over aan P.C. Bruininge, die met Fortuyn een

weekhuur van dertig gulden overeenkwam.³⁸ Omdat de SDB koninklijke goedkeuring was onthouden, tekende Fortuyn als privé-persoon het huurcontract. Het bedrag van ruim vijftienhonderd gulden per jaar was voor een armlastig gezelschap als de Amsterdamse SDB wel hoog, maar viel blijkbaar op te brengen. Toen in 1889 de bezoekersaantallen terugliepen, zou Fortuyn bovendien weigeren nog langer huur te betalen vanwege het achterstallige onderhoud. De rechtszaak die op deze huurstaking volgde, wist Fortuyn behendig te rekken en tegen de tijd dat de Hoge Raad hem uiteindelijk veroordeelde tot ontruiming van het Volkspark en betaling van vijfhonderd gulden proceskosten, hadden de Amsterdamse sociaal-democraten een nieuw onderkomen gevonden en was anderhalf jaar huur voor het Volkspark uitgespaard.³⁹

De in hoge mate informele en wat rommelige gang van zaken in en rond het Volkspark maakte het tot een bij uitstek geschikt onderkomen voor de beweging. Menig socialist zou in zijn herinneringen terugblikken op de vervallen speeltuin met zijn vervelozе houten loodsen en lekkende daken en juist in die beschrijvingen van het deplorabele uiterlijk kwam steeds een krachtig nostalgisch sentiment tot uitdrukking. Het Volkspark was een waarachtig thuis voor de Amsterdamse socialisten in de cruciale jaren waarin zij hun positie in de stad nog moesten bevechten.

In de dagen na de 'Slag om Zincken' probeerde commissaris Stork de ingewikkelde gezagsverhoudingen in het Volkspark te ontwarren. Het beeld dat oprees was niet erg helder, maar maakte in ieder geval duidelijk dat Fortuyn als ondernemer, meer nog dan als voorzitter van de afdeling, een sleutelrol vervulde. Op 19 december 1885 meldde zich een zekere Jacob de Boer op het bureau met de mededeling dat hij tuin en gebouwen had gehuurd en zich derhalve als bierhuishouder wilde laten inschrijven. Vier dagen later echter kwam Jan Fortuyn vertellen dat hijzelf als huurder en bierhuishouder zou optreden en dat Jacob de Boer als 'zijn ondergeschikte' moest worden beschouwd.⁴⁰ De ondergeschikte Jacob de Boer was een voormalig timmermansknecht die anderhalf jaar eerder uit zijn geboorteplaats Harlingen naar Amsterdam was verhuisd. Daar trouwde hij met Antje Platte, de dochter van een ook al uit Friesland afkomstige tapper in de Haarlemmer Houttuinen, bij wie het jonge echtpaar aanvankelijk introk. Tapper Rienk Platte en zijn vrouw Ijmke Postma hadden kennelijk geen bedenkingen tegen het huwelijk van hun dochter met een sociaal-democraat: hun jongste dochter Huitje zou in 1891 trouwen met de rode schoolmeester Jan Gerhard, zoon van de oude kleermaker en jongere broer van de 'rode bovenmeester' Adriaan Hendrik.⁴¹ In december 1885 betrok Jacob de Boer als huisbewaarder en buf-fethouder met vrouw en kind het 'Stenen Huis' in het Volkspark. Zijn weekloon ontving hij voortaan uit handen van partijgenoot Fortuyn en toen de socialisten in 1890 het Volkspark verlieten, verhuisde Jacob de Boer mee naar het nieuwe partijgebouw Constantia aan de Rozengracht.⁴²

Jacob de Boer was echter niet de enige sociaal-democraat die in het Volkspark permanent verblijf hield, noch de enige die zijn brood verdiende in dienst van

afdelingsvoorzitter Jan Fortuyn. In het 'Stenen Huis' woonde sinds januari 1886 ook Willem Frederik Teppenkamp met zijn echtgenote. Teppenkamp was oorspronkelijk huisschilder, maar werkte nu als bediende in Fortuyns boekwinkel in de Tuinstraat. Direct nadat Ferdinand Domela Nieuwenhuis vervroegd en onverwacht werd vrijgelaten, dichtte Pieter Cornelis de Ruijter een gloedvol 'Welkomstlied' dat werd gedrukt en onder anderen door boekhandelsbediende Teppenkamp aan de man werd gebracht. De dichter zou worden vervolgd omdat hij de minister van Justitie een 'lage koningsknecht' had durven noemen en W.F. Teppenkamp belandde als getuige voor de rechter, samen met Jan Fortuyn, die niet alleen Teppenkamp's politiek voorman was, maar ook zijn werkgever en huisbaas.

P.C. de Ruijter, de aangeklaagde auteur, gold al sinds 1881 als de belangrijkste dichter onder de Amsterdamse socialisten. Als negentienjarige was hij in 1874 figurant geworden in de Salon des Variétés, waar hij bevriend raakte met Hendrik van Offel, de in Amsterdam verblijvende Vlaamse dichter van het 'Kanailjelielied'. Zijn oudere broer Herman de Ruijter was een smidsgezel uit de school van Willem Ansingh en uit dien hoofde betrokken geweest bij de oprichting van de Gemengde Vereeniging en de sdv in juli 1878.⁴³ Toen Domela Nieuwenhuis op 31 augustus 1887 plotseling werd vrijgelaten, wist Piet de Ruijter niet alleen binnen vier dagen het 'Welkomstlied' te schrijven, maar slaagde hij er ook in het met een koor van socialistische zangers in te studeren, zodat het lied, tijdens het grootse onthaal dat Domela op 4 september in het Volkspark te beurt viel, ten gehore kon worden gebracht. Knapper prestatie was misschien nog wel dat de gedrukte tekst van het lied diezelfde dag nog door colporteur K. A. Bos, Jan Fortuyn en diens bediende Teppenkamp in het park te koop kon worden aangeboden. De partijpers waarop *Recht voor Allen* en talloze brochures werden gedrukt, stond nog altijd in Den Haag en voor spoedeisend drukwerk waren de Amsterdammers aangewezen op bevriende drukkerijtjes in de stad. Het 'Welkomstlied ter eere van onzen vriend en voorganger F. Domela Nieuwenhuis' (op de wijze van: 'Voor koning en voor vaderland waakt ieder jongen meê') verscheen in een oplage van dertigduizend exemplaren bij de Amsterdamse drukker J. B. Sloot. De keuze voor drukker Sloot was geen toevallige: deze had al in 1871 opgetreden als agent van *De Werkman* voor Utrecht, en wederverkoper van Hendrik Gerhards brochure *De Internationale en hare beoordelaars*.⁴⁴ Het langs de lijnen van familiebanden en persoonlijke contacten getrokken netwerk van de Amsterdamse sociaal-democraten leek hun nog altijd gebrekkige formele organisatiestructuur uitstekend aan te vullen.

Juist als centrale figuur in een netwerk van informele contacten moet Fortuyn hebben uitgeblonken. De jonge Alexander Cohen was in socialistische kring nog een volslagen onbekende toen hij in augustus 1887 het benauwende ouderlijk huis te Leeuwarden verliet om zich in Amsterdam bij het strijdend proletariaat te voegen:

In Amsterdam is mijn eerste gang naar Jan Fortuyn, den socialistischen boekhandelaar, aan wien ik, uit Leeuwarden, al eens had geschreven, en ik vraag hem of hij misschien iets voor mij weet. Ik bedoel: een betrekking, hoe bescheiden ook, die mij in staat stelt mijn kost te verdienen. Jan Fortuyn plukt, bedenkelijk kijkend, aan zijn rosse sik, en spreekt in korte, afgebeten zinnnetjes: 'Een baantje? ... hum! ... dun gezaaid ...! Zou niet weten wát! ... Maar weet je wat je doet ... ga naar den Haag ... naar de krant ... *Recht voor Allen* ... Zal je een briefje meegeven ... misschien hebben ze dáár iets voor je ... altijd proberen ...!' ⁴⁵

Twee dagen later al kon Cohen als corrector aan het werk: het aanbevelingsbriefje van Fortuyn had zijn effect niet gemist.

Alle verbindingslijnen leken rond de persoon van Jan Fortuyn samen te komen. Dichter P.C. de Ruijter was niet alleen lid van de afdeling die Fortuyn voorzat en schrijver van de bundel *Vrijheidszangen* die Fortuyn in 1888 uitgaf, maar was ook gehuwd met een meisje dat Jan Fortuyn met 'oom' placht aan te spreken. ⁴⁶ Toen Jan Fortuyn zelf in oktober 1885 met Trijntje Tolk trouwde, traden twee bevriende geestverwanten als getuige op. Bart van Ommeren en Willem Paulus Koopman waren op dat moment respectievelijk voorzitter en secretaris van de Amsterdamse afdeling van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Toen Van Ommeren in 1886 als aanplakker van het roemruchte staatsrechtelijk testament van Willem III een jaar lang gevangenzat, werd hij als voorzitter opgevolgd door Koopman, die in die hoedanigheid een collecte voor de slachtoffers van het Palingoproer organiseerde. Fortuyns bruid was tot kort voor haar huwelijk werkzaam geweest als dienstbode in Den Haag, en wel ten huize van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. ⁴⁷

In zijn vroegere werkkring had kantoorbediende Jan Fortuyn niet alleen vriendschap gesloten met zijn collega Bart van Ommeren, maar ook met kantoorbediende Willem Paap, die toen buiten de kantooruren rechten studeerde en daarnaast omgang had met de literaire onruststokers van de jaren tachtig. Paap promoveerde in juli 1887 als jurist, ging samenwonen met de weduwe van Multatuli en gold tegelijkertijd als de voornaamste advocaat van vervolgte sociaaldemocraten. Beruchte socialistten als Belderok, Van Ommeren en Fortuyn frequenteerden de burelen van Paaps praktijk, die direct na zijn beëdiging de verdediging van P.C. de Ruijter inzake het 'Welkomstlied' op zich had genomen. ⁴⁸ Frans Erens, een studiegenoot van Paap, had bij Paap thuis zijn eerste ontmoeting met socialistten 'uit het volk'. Over Van Ommeren, die toch in eigen kring als een alleszins begaafd jongmens werd beschouwd, oordeelde Erens: 'Hij was geheel zonder cultuur en van socialistische beginselen had hij niet het geringste begrip.' ⁴⁹ Een dergelijk vonnis tekent de sociale kloof die gaapte tussen de socialistten uit de Jordaan en de kringen waarin jongheren als Mr. Willem Paap zich gewoonlijk bewogen. Dat de laatste niettemin een tijd lang zijn diensten ter beschikking stelde, was alweer een nuttig gevolg van Jan Fortuyns bijzondere gaven in het leggen en onderhouden van contacten met zeer uiteenlopende figuren.

Als boekhandelaar in de Tuinstraat werd Jan Fortuyn een vanzelfsprekend aanspreekpunt voor de socialisten in de Jordaan en ver daarbuiten. Die rol deelde hij met andere kleine neringdoenden in de beweging, van wie het merendeel eveneens in de Jordaan was gevestigd. Jan Mater, die zijn kruidenierswinkel aanvankelijk in de Tweede Boomdwarsstraat had gedreven, vertrok van daar in het begin van 1889 naar de veel aanzienlijker Bloemgracht en belandde in de zomer van 1891 met zijn tot grossierderij in 'Koloniale Waren' opgewaardeerde zaak aan de gedempte Rozengracht. Dagelijks doorkruiste hij vanuit zijn winkel de Jordaan om aan huis bestellingen op te nemen en af te leveren. Onder zijn klanten was ook de weduwe van de socialistische schoenmaker Samuel Thijssen, die zelf een kruidenierswinkelje aan de Brouwersgracht was begonnen en van Mater wekelijks voorraden grutterswaar betrok. Haar zoon Theo zou zich deze en andere leveranciers met hun eigenaardigheden nog lang blijven herinneren:

Mater, de grossier die op de Rozengracht z'n zaak had en die elke woensdag om één uur de bestelling kwam opnemen, kon alles leveren, behalve petroleum; petroleum, beweerde hij, is de dood in een kruidenierszaak.⁵⁰

Voor petroleum konden de socialisten uit de Jordaan echter nog altijd terecht bij Klaas Ris die, gezeten op de bok van zijn ezelskarretje, vanuit de Anjeliersstraat zijn ronde deed. Ris had zijn socialistische klanten meer te bieden dan huisbrandolie alleen. Het moet voor velen een eer en genoegen zijn geweest hem te beklanten. Jan Bos, zoon van de colporteur die zich in februari 1887 als boekhandelaar in de Jordaanse Hazenstraat vestigde, zou later over Ris vertellen:

Hij was een gekke kerel, die door geen tegenslag teneergeslagen kon worden en wanneer hij een vrolijke bui had bracht hij, tot ontsteltenis van moeder, zijn ezeltje bij ons in de huiskamer.⁵¹

Zoals Klaas Ris eerder, ondervond ook de socialist G. van der Laan grote problemen bij het vinden van werk en hij was daarom als melkslijter voor zichzelf begonnen. Zijn 'tweemaal daags verse Melk vrij aan huis' was van onverdachte kwaliteit, want Van der Laan prees zijn nering bij de socialisten aan als 'niet bekroond en geen hofleverancier'.⁵² De inkomsten bleven desondanks onvoldoende en 'medeburger' Van der Laan adverteerde dan ook in december 1892 in *Recht voor Allen* met een verzoek aan de kameraden hem aan extra verdiensten te helpen:

Daar ik van de Melkverkoop alleen niet kan bestaan, zoo verzoek ik u allen, om de schillen bij u op te halen, om langs dezen weg mijn brood te vinden, want een betrekking lijkt voor mij wel onmogelijk.⁵³

Op hun dagelijkse route langs de straten van de Jordaan bevorderden deze venters, aan huis bezorgende middenstanders en schillenboeren de onderlinge gedachtewisseling en overdracht van nieuwe denkbeelden, in een informele atmosfeer. Al doende speelden zij een sleutelrol in de totstandkoming van een sociaal netwerk tussen de in hun 'wijk' wonende sociaal-democraten.

De kringen van klanten en geestverwanten raakten juist in de Jordaan bijzonder sterk met elkaar verweven. Hier waren zowel de socialistische clientèle als geestverwante neringdoenden talrijker dan elders. Er zullen maar weinig boodschappen zijn geweest die in de Jordaan niet bij partijgenoten konden worden gedaan. De veteraan P. H. A. Schröder voorzag de Amsterdamse sociaal-democraten, eerst op zijn kamer in de Eerste Laurierdwarstraat en vanaf 1885 in de Eerste Bloemdwarstraat, van een nieuw pak uit de allerbeste Engelse stoffen, terwijl de uit Duitsland afkomstige sociaal-democraat Gatzemeijer 'schoenen naar maat, in alle genres' kon leveren.⁵⁴

Socialisten wisten zich verplicht hun dagelijkse boodschappen zo veel mogelijk bij partijgenoten te doen. De advertenties in ieder nummer van *Recht voor Allen* herinnerden stevast aan deze morele plicht door een beroep te doen op de welwillendheid van 'partijgenooten en geestverwanten'. Bestedingen bij geestverwanten hadden derhalve een politieke betekenis, temeer waar de begunstigde als slachtoffer van de klassenstrijd door een gesloten front van werkgevers was uitgesloten van iedere betrekking. Toen in 1950 het gerestaureerde grafmonument van Klaas Ris werd onthuld, viel die eer te beurt aan de hoogbejaarde mevrouw A. C. Hermans-Kleine. Zij was niet alleen de weduwe van L. M. Hermans, die als 'De Roode Duivel' in de voetsporen van de spotter Ris was getreden, maar ook, naar zij met trots verklaarde, de laatste nog levende klant uit de wijk van de roemruchte petroleumventer.⁵⁵

De socialistische zelfstandigen bekleedden een invloedrijke positie. Niet alleen spraken zij hun buurtgenoten dagelijks, maar het wijdverbreide systeem van kredietverlening gaf hun woorden nog eens extra gewicht. Werklieden en hun vrouwen hadden in openstaande rekeningen en mogelijke kredietverlening in de toekomst een goede reden om op vriendschappelijke voet met hun leveranciers te blijven staan, die om diezelfde reden met handen en voeten aan hun clientèle waren gebonden.⁵⁶ Socialistische middenstanders die geduld hadden met openstaande rekeningen, zullen de socialistische gezindheid van hun klanten zeker hebben bevorderd. In dit opzicht was er geen wezenlijk verschil met de gebroeders Mens, van wie immers gezegd werd dat zij de Oranjeliefde van hun burens in de Willemsstraat 'kochten' met leningen tegen woekerrentes.

In hun dagelijks werk raakten juist de middenstanders, veel meer dan sociaal-democratische arbeiders die voor hun werk de hele dag van huis waren, uitstekend op de hoogte van wat er in de arbeidersgezinnen omging. Klaas Ris realiseerde zich dit voordeel terdege, toen hij de vergelijking maakte met de tijd dat hij lange dagen als molenaarsknecht maakte. Terugblikkend kwam hij in januari 1887 tot de slotsom dat hij, nu hij 'dagelijks onder het werkvolk' verkeerde, 'nog

beter dan vroeger' in staat was de toestand van de werkman te beoordelen.⁵⁷ Het complex van relaties dat op basis van ruimtelijke nabijheid, dagelijkse omgang en wederzijdse afhankelijkheid ontstond, maakte de socialistische zelfstandigen uit de Jordaan bij uitstek geschikt voor hun rol als voorvechters van de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging.

In Duitsland, waar de sociaal-democratie in deze jaren snel uitgroeide tot een werkelijke massabeweging met een hecht doortimmerde ideologische grondslag, werd van orthodoxe zijde al in 1894 ernstig gewaarschuwd tegen de verpestende, 'kleinburgerlijk-reactionaire' invloed van aangesloten winkeliers op de arbeidersbeweging:

Man kann die Wahrnehmung machen, daß gegenwärtig der ganze Bedarf eines Menschen von der Kleidung an bis zu den Zigarren aus kleinbürgerlich-sozial-demokratischen Geschäften gedeckt werden kan. Aber nicht genug damit: diese kleinbürgerlichen Sozial-demokraten machen es auch jedem Genossen zur Pflicht, solche Waaren zu kaufen und derartige Geschäfte und Unternehmungen zu unterstützen. Und die Arbeiterpresse findet sich bereit, für diese kleinbürgerlichen Unternehmungen noch die Reklame-trompete zu blasen.⁵⁸

De socialistische kleinhandel vormde volgens deze zienswijze een hinderlijk restant uit een afgesloten, pre-industrieel tijdperk en de 'historisch noodzakelijke' ondergang van het kleinbedrijf moest door de socialisten nu juist niet worden geremd. Het moderne proletariaat zou er daarentegen beter aan doen de boodschappen voortaan in het kapitalistische grootbedrijf te halen: de prijzen waren er lager en de kwaliteit lag hoger. In Amsterdam was de beweging kleinschaliger dan in Duitsland, maar de sociaal-democratische kleine winkeliers uit de Jordaan speelden in de beweging een met de Duitse situatie vergelijkbare rol. 'Reactionair' of niet, zij vormden in menig opzicht de ruggengraat van de Amsterdamse arbeidersbeweging.

EEN SOCIAAL GESLACHT?

In de jaren na 1884 doorbraken de Amsterdamse socialisten hun isolement en wisten, althans in de Jordaan, een min of meer stabiele aanhang onder hun buurtgenoten te winnen. Gaandeweg ontstond een gemeenschap van sociaal-democraten die voor een toenemend aantal sociale behoeften op de eigen kring kon terugvallen. Het socialisme bood niet alleen de mogelijkheid te strijden voor de goede zaak, maar schiep ook gelegenheid voor gezellige feestavonden, culturele activiteiten, sociale contacten en zelfs de dagelijkse boodschappen. Voor de kern van meest getrouwe aanhangers was de politieke partijkeuze voor de SDB een stap die als vanzelf verder leidde naar diepgaande sociale en mentale veranderingen. Aan de voordeur hield het socialisme geen halt en zelfs de meest intie-

me aspecten van het werkliedenbestaan ondergingen de invloed van de nieuwe leer.

Onder geharnaste strijders voor de volksbevrijding leek de grens tussen intiem en publiek domein, tussen politieke en private kwesties, soms volledig te vervagen. Zo vond colporteur J. C. Lebeau in de geboorte van zijn zoon Chris, het vierde kind, aanleiding voor een wrange grap met sociale strekking. *De Werkmansbode* van 1 juni 1878 bevatte een annonce die schijnbaar was opgesteld door de broer en zusjes van de pasgeborene, die 'met leedwezen' kenbaar maakten:

Dat op den 25en Mei '78 ons een Broeder is geboren onder den naam van *Joris Johannes Christiaan*, verder betreuren wij alle[n] de geboorte van dat kind, om reden dat wij door onze ouders verplicht zullen worden weer elk één gedeelte van onze voeding, kleeding en dekking te moeten missen.

En dat is zeker en gewis,

Dat de geboorte van dat vierde kind

Voor onze ouders

Meer vloek dan zegen is.⁵⁹

Vader Lebeau wilde zich deze buitenkans voor de zo broodnodige agitatie blijkbaar niet laten ontgaan en schoof alle vaderlijke affectie opzij om het evangelie van ontevredenheid te verkondigen. De geboorteadvertentie, die verscheen nog voor de Amsterdamse SDV werd opgericht, vormde een aanwijzing dat voor de ijverigste socialist al in een heel vroeg stadium werkelijk ieder aspect van het leven in het teken van de strijd kon komen te staan.

Karel Antonie Bos mengde zich in april 1882 in een discussie over geboortebeperving met een openhartig verhaal over zijn wedervaren op dit terrein. Onder zijn eigen naam zond hij een artikel in voor *De Werkmansbode*, waarin hij als ervaringsdeskundige alle schroom liet varen. Al bijna tien jaar was hij nu gehuwd met zijn nichtje en de kinderen waren blijven komen:

Door mij is voor drie jaar geleden een middel in toepassing gebracht; de naam daarvan is mij onbekend. In de volkstaal wordt het wel eens genoemd "Voor 't zingen de kerk uit". 'k Raad echter niemand aan om 't in de praktijk te brengen, want het geeft geen voldoening. [...] Voor ruim drie maanden geleden sprak ik met een vriend over de zaak, deze gaf mij een ander middel aan de hand, en wel "dat de man, en de vrouw niet gelijk met elkander in aanraking mochten komen". Ik ging direct over om het in de praktijk te brengen, daar het eerste mij al lang verveelde; maar tot mijn leedwezen is mijn vrouw enige maanden zwanger.⁶⁰

Voor Bos was de gang van zaken thuis reden om aan te dringen op meer publieke voorlichting omtrent de geheimzinnige 'middelen' ter beperking van het kindertal, waarover de laatste tijd gesproken werd. Eventuele schaamtegevoelens

hadden voor het maatschappelijk belang moeten wijken.

Net als Lebeau schrok Bos er niet voor terug gebeurtenissen uit de intieme sfeer aan de openbaarheid prijs te geven om zijn standpunt kracht bij te zetten. Omgekeerd begon het socialisme merkbaar invloed te krijgen op de huiselijke kring van de aanhang. De kleine Theo Thijssen ontdekte tot zijn schrik dat er iets ernstig mis was met zijn vader, toen die ruzie kreeg met een organisator van het Oranjefeest in de Jordaan:

Daar was de klap die ik allang had verwacht: mijn vader was anders dan hij hoorde te zijn. Ja, 'k had het vroeger al gemerkt aan zijn spreken over de koning en de stad en Domela Nieuwenhuis. [...] Ik zat er lelijk tussen met zo'n vader en besloot alles maar stil te houden.⁶¹

Gelukkig had het opgroeien met een vader die 'anders' was niet alleen ellendige kanten. Op een dag vielen in de schoenmakerij van de familie Thijssen twee stembiljetten op de mat: "Dat gele kan me niks schelen," zegt vader, "dat is voor hier de stad, aan dat stel hier is toch niks te doen. Maar het witte is voor de Tweede Kamer en daar moet Domela in. Die zal ze daar wel 's even de waarheid zeggen." Moeder Thijssen en de kinderen genoten volop mee: "Hier staat nog een Nieuwenhuis op, zeker een neef van hém." "Geef 's hier," zegt vader, naar het strooibiljet grijpend, "Ja, warempel, Joan, ze hebben de h vergeten. Nou vooruit, die kies ik ook."⁶² Omdat op het stembiljet plaats was voor de namen van negen kandidaten, mochten ook de kinderen ieder een socialist naar keuze aanwijzen, oudste zoon Theo als eerste:

Ik zie een andere lange naam; en een erge rare naam; die kies ik: 'Vitus Bruinsma,' zeg ik. 'Hè?' zegt vader. 'Vitus, wie heet er nou Vitus. Maar enfin, jij kiest Vitus. Onthou maar, als-ie d'r komt, dat heb jij dan gedaan.' En hij schrijft dat 'Vitus Bruinsma' netjes over op het witte biljet. 'Ik ook! Ik ook kiezen!' roept Henk. 'Jij ook,' zegt vader gul, 'vooruit maar, wie zal 't zijn?'⁶³

Theo Thijssen, die op deze manier nog voor hij tien jaar werd zijn eerste stem uitbracht, zou als 'rode schoolmeester' vele jaren nadien zelf voor de sociaal-democraten in de Tweede Kamer belanden.

Vanaf 1885 was het onder de socialisten niet ongebruikelijk kinderen naar de grote voormannen te vernoemen. De twee zonen van Jan Fortuyn, geboren in 1886 en 1890 zouden als Ferdinand en Karel door het leven gaan en zij waren van hun generatie zeker niet de enigen. Veel meisjes werden in deze jaren naar Domela Nieuwenhuis' derde echtgenote Johanna vernoemd.⁶⁴ Zelf was deze in februari 1884 overleden na de geboorte van zoontje Karel Domela Nieuwenhuis. Voor sommige kinderen moet zelfs het eerste levenslicht al een rode gloed hebben gehad. Zo kon Anna Stokvis, het nichtje van Jan Fortuyn, na afloop van een bijeenkomst in het Volkspark nog net op tijd naar huis komen om te bevallen

van P.C. de Ruijter jr. De strijdpennning van *Recht voor Allen* vermeldde die week meerdere giften met verwijzingen naar de geboorte van de 'kleine Piet' die geen entree voor de vergadering had betaald. De opgeluchte vader schonk een dubbel-tje 'omdat mijn vrouw Zondagavond nog zoo goed thuis gekomen is'.⁶⁵ Emelia de Boer werd in februari 1888 daadwerkelijk in het Volkspark geboren, maar zij was dan ook een dochter van de buffethouder die met zijn gezin het 'Stenen Huis' op het terrein bewoonde.⁶⁶

In januari 1883 vierde Hendrik Gerhard het feit dat hij vijftientig jaar eerder in het huwelijk was getreden met de Zwitserse Susanne Stehli. De zilveren bruiloft werd een sociaal-democratische manifestatie van strijdlust en aanhanke-lijkheid aan de grijze kleermaker. Het echtpaar Gerhard ontving thuis een ge-mengd gezelschap van familieleden en partijgenoten, van wie Klaas Ris en Ferdi-nand Domela Nieuwenhuis in de overvolle huiskamer plechtige woorden van dank en waardering jegens hun partijgenoot en diens vrouw spraken.⁶⁷ Daarmee werden de voorbije huwelijksjaren van een politieke betekenis voorzien. Dat gebeurde ook in de bijdragen die ruim veertig geestverwanten uit Amsterdam, Haarlem, de Zaanstreek, Den Haag en Gent aan een felicitatiealbum leverden. Dergelijke albums waren in burgerlijke kring niet ongebruikelijk, maar het kloeki exemplaar in rode omslag dat de Gerhards overhandigd werd, bevatte uitsluitend strijdlustige groeten van illustere revolutionairen als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Edmond van Beveren, Klaas Ris, Bruno Liebers en Jan Fortuyn. Voor Klaas Ris was het huwelijksfeest aanleiding voor het schrijven van een gedicht dat vooral niet over het huwelijk ging en eindigde met de bezwe-
ring:

Regt moet er zijn voor allen
Is de tijdgeest nog niet rijp
Socialisme zal niet vallen.

Alleen Domela Nieuwenhuis wist een onderscheid te maken tussen persoonlijke en politieke vriendschap: hij schreef zowel een bijdrage namens de Haagse SDB-afdeling, als één op persoonlijke titel.⁶⁸ Toch rangschikte Domela Nieuwenhuis, op het tijdens de kerstdagen gehouden SDB-congres, het huwelijksfeest van de familie Gerhard samen met het overlijden van Karl Marx in maart, onder de 'memorabele voorvallen' van het voorbije verenigingsjaar 1883.⁶⁹

In een feestzaal werd het zilveren bruidspaar bovendien door de leden van de Amsterdamse SDV gehuldigd. Een feestcommissie had het bundeltje *Liederen en Feestzangen ter Eere van Hendrik Gerhard en Susanna Stehli* laten verschijnen. De vier pagina's bevatten, naast een klassieker als het 'Vrijheidslied', een aantal opmer-
kelijke teksten. Met soms maar heel kleine aanpassingen waren bestaande feest-
liedjes, zoals ze op ieder huwelijksfeest gezongen werden, veranderd in revoluti-
onaire huldeblijken aan een socialistisch bruidspaar. Het 'Welkomstlied', op de
wijze van 'Io Vivat' 'door allen te zingen', begon onschuldig genoeg met 'Treed

blij van zin, treed blij van zin, deez kleine feestzaal in!', maar halverwege het lied bleek dat de socialistische zangers een bijzondere reden hadden om juist dit echtpaar een feest te bereiden:

Schep moed en kracht, schep moed en kracht,
Als tegenspoed U wacht!
Al woede stormen om U heen,
Een vrijheidsvriend staat nooit alleen.⁷⁰

Familiefeest en politieke manifestatie versmolten volledig in de speciaal voor dit feest geschreven 'Gerhard-legende', waarschijnlijk het werk van P.C. de Ruijter, waarin het samenleven van de jubilarissen tot een exempel werd gemaakt, al opende het nadrukkelijk met de publieke rol van de jubilerende huisvader:

Hebt ge wel eens vrienden, van Gerhard gehoord?
Die voorman der socialisten?
Die vriend van de Waarheid, die Voerder van 't woord,
Die vijand der Kapitalisten?
Zoo niet, zoo niet,
Hooft dan eens naar dit lied,
Dan weet hier iedereen, dan weet hier iedereen,
Wie Gerhard is en was voorheen.

Daarop werd verhaald van Gerhards kinderjaren in Delft, hoe hij in de leer ging bij een kleermakersbaas en hoe 'die stoute jongeling' op reis was gegaan om zich in zijn vak te bekwamen. In Zwitserland werd zijn jeugdige gemoed door een lief meisje bewogen en met tranen in de ogen had hij haar bezworen: 'Gij moet de mijne zijn, of ik verga van minnepijn!' Het lieve meisje echter liet het zover niet komen en schonk hem haar hand:

Trad met hem in 't echtelijke leven,
Toog met hem van de Alpen, naar Nederlands strand,
Door blijde verwachting gedreven.

De verwachtingen waren niet uitgekomen: armoede en broodroof hadden het huwelijksleven getekend, evenwel zonder de echtelieden blijvend te ontmoedigen:

Maar hebben in den strijd, maar hebben in den strijd,
Zich steeds aan 't heil des Volks gewijd (bis.)
Is 't wonder dus, dat zulk een echtpaar als zij,
De roem is der Socialisten?
Zou iemand, als strijder voor onze partij,

Hun 't eereblijk willen betwisten?
Neen neen, neen neen,
Luid roept hier iedereen:
Hoera hoera hoera, hoera hoera hoera,
Lang leve Gerhard en zijn Ga. (bis.)⁷¹

Hoewel Gerhards gade bij dit alles onmiskenbaar wat in de schaduw van haar man bleef, zou ook zij in het verschuldigde eerbetoon delen. Als echtgenote en moeder had zij op voorbeeldige wijze aan de beweging bijgedragen. Nog in juli 1911 was de hoogbejaarde weduwe eregast op een bijeenkomst rond het graf van haar man, waar tweeduizend Amsterdamse socialisten van alle richtingen hem als grondlegger van de beweging herdachten.⁷² Susanne Gerhard-Stehli verdiende respect omdat zij in alle tegenspoed naast haar man was blijven staan en er als socialistische moeder in was geslaagd een 'sociaal geslacht' op te voeden: haar oudste zonen Adriaan en Jan genoten vermaardheid als de eerste 'rode' schoolmeesters en dochter Anna Gerhard zou nog tot na de Tweede Wereldoorlog, als conciërge en koffiejuffrouw in het nvv-kantoor aan de Amstel, de arbeidersbeweging dienen. Een getuige die twintig jaar op dat kantoor werkte, vond dat zij op haar beurt 'als een goede moeder' haar taken had vervuld.⁷³

Het huwelijk van Hendrik Gerhard en Susanne Stehli was behalve exemplarisch in socialistische zin ook een toonbeeld van gewoon 'burgerlijk' fatsoen. Dat hun eerste kind al twee maanden na de huwelijksnacht werd geboren, was voor werklieden niet ongebruikelijk. 'Uitgestelde' huwelijken hoefden aan het fatsoen van de echtelieden geen afbreuk te doen, mits het huwelijk nog tijdig voltrokken werd of het kind achteraf werd erkend. Anders lag het wanneer het kind werd geboren en een huwelijk geheel uitbleef. De oudste generatie socialisten in Amsterdam leek zeker te hechten aan bestaande fatsoensnormen, al was de praktijk van het leven soms weerbarstig. Klaas Ris verklaarde als eerzaam huisvader tegenover de parlementaire enquêtecommissie in januari 1887, dat drie van zijn dochters goed terecht waren gekomen, al hadden ze het niet allen even breed: 'De vierde dochter is bij mij aan huis, daar zij weduwe is.'⁷⁴ Dat laatste was echter niet waar. Al woonde Margaretha Ris inderdaad bij haar ouders in huis, weduwe was zij niet en zou zij als ongehuwde vrouw ook nimmer worden. Kinderen had zij wel en haar zoon en dochter waren vernoemd naar Klaas Ris en zijn vrouw. De kleine Klaas en Anna Maria droegen ook, net als hun moeder en grootvader, de naam Ris en waren daarmee gebrandmerkt als buiten-echtelijk geboren kinderen. Van de vader of vaders van de jongste Klaas Ris en zijn zusje ontbrak ieder spoor.⁷⁵

Dat de anders toch weinig kwezelachtige Klaas Ris onder ede verklaarde dat zijn ongehuwde dochter weduwe was, betekende niet dat het taboe op ongehuwd moederschap onder alle Amsterdamse werklieden even sterk werd ervaren. Amsterdam kende van oudsher een marginale wereld waar de heersende moraal ten aanzien van het geslachtsleven minder strak gehandhaafd kon wor-

den. Waar in de praktijk een menigte kinderen zonder vader opgroeide, konden de ongehuwde moeders onmogelijk blijvend worden uitgesloten. En waar deze wereld raakte aan de leefomgeving van het meest roerige contingent sociaal-democraten, bleek een zedelijk feilen niet altijd onverenigbaar met deelname aan de socialistische beweging. Zo kreeg burgemeester Van Tienhoven in augustus 1885 een delegatie aan de deur, bestaande uit Fortuyn, Eckhardt en Belderok, die vergezeld werden door een vrouw die de politie omschreef als 'de bijzit van De Ligt'. Partijgenoot F.W. de Ligt was, volgens Vliegen, 'een bekende figuur in die woelige dagen' en zou in september 1885 een toespraak eindigen met de klassieke woorden: 'Tot weerziens, al ware 't op de barrikade!' Zijn 'bijzit' was ondertussen niet te onfatsoenlijk om de vergaderingen van de sociaal-democratische vrouwenvereniging Door Vereeniging Verbetering in het Volkspark toe te spreken en voor te zitten.⁷⁶

De levenswandel van Amsterdamse socialisten was vanuit het oogpunt van publiek fatsoen in sommige gevallen allesbehalve voorbeeldig. Toen de colporteur Piet Meegens in juni 1886 in de Damstraat een handvol gemalen peper in de ogen van een politieagent wierp, woonde hij als ongehuwde bij zijn ouders in de Vliegendesteeg, waar ook een in 1883 geboren pleegdochter in huis woonde. Deze driejarige Jeannetta Adriana Fijth droeg de achternaam van haar elders in Amsterdam wonende, ongehuwde moeder, maar het kind zou in de volgende jaren steeds met Piet Meegens meeverhuizen. Dat maakt aannemelijk dat hij de vader van zijn 'pleegdochtertje' was. Van de Vliegendesteeg trok Meegens met zijn ouders en het meisje via het Gebed zonder End en de Rosmarijnsteeg naar de Zwartehandsteeg bij 't Hol, waar in mei 1888 ook moeder Mechteld Fijth en haar twee oudere buitenechtelijke kinderen zich bij hen voegden. Deze informele gezinssituatie bleef echter niet langer dan een jaar gehandhaafd. In mei 1889 vertrok Piet Meegens naar Groningen om een langdurige gevangenisstraf uit te zitten en Mechteld Fijth verhuisde, alweer hoogzwanger, met haar twee oudste kinderen uit de Zwartehandsteeg. Haar dochtertje Jeannetta Adriana bleef evenwel achter bij de vermoedelijke grootouders van vaderszijde: de ouders van 'peperstrooier' Piet Meegens.⁷⁷

Mechteld Fijth verliet Piet Meegens aan de vooravond van zijn vertrek naar de cel om te gaan samenwonen met de 42-jarige Regnauld Adrien (ook wel: Rinske Adriaan) Oosterhout, een broodschrijver die zich in de marge van de socialistische beweging ophield en van zich deed spreken met een lange reeks brochures over zeer uiteenlopende onderwerpen. Onder eigen naam of onder het vernuftig pseudoniem A. R. Westerhout schreef hij brochures en boeken die soms in eigen beheer, soms ook met hulp van socialistische uitgevers als K. A. Bos of J. J. Lodewijk op de markt verschenen. Oosterhout schreef felle pamfletten ter verdediging van de vervolgte Amsterdamse sociaal-democraten, larmoyante 'romantische schetsen' uit het werkliedenbestaan, een populariserende 'plaatsbeschrijving en geschiedenis' van het moderne Kreta, en zelfs een gedetailleerd plan voor binnenlandse kolonisatie op communistische grondslag ter

bestrijding van werkloosheid, pauperisme en drankmisbruik.⁷⁸ Een volgens de Amsterdamse politie 'zeer avontuurlijke loopbaan' verschaft Oosterhout stof voor zijn schrijven: 'In den Fransch-Duitschen oorlog was hij Franc-Tireur. Ook is hij soldaat bij het Indische Leger geweest.'⁷⁹ Wanneer Oosterhout schreef over het Rijksgesticht Veenhuizen, een kolonie voor bedelaars en andere onaangepasten, kon hij putten uit eigen ervaring: in 1885 en 1886 had hij er na veroordelingen wegens landloperij een jaar verblijf gehouden en ook later zou hij er nog terugkeren.⁸⁰ Zijn talrijke brochures en een enkele roman over koloniale oorlogen in de Oost waren al evenzeer gestoeld op eigen ondervinding. Tot 1883 had Oosterhout in Indië gediend als militair schrijver en de opgedane ervaringen hadden hem bitter gestemd. Na zijn terugkeer toonde hij zich met sarcastische titels als *Op naar Atjeh!*, *Er op, of eronder in Atjeh* en *Onze expeditie naar Lombok* een verwoed tegenstander van het koloniale stelsel, dat de inheemsen bloedig deed afranselen en vermoorden, hun dochters reeds als kind onteerde, de dorpen en velden platbrandde en dat het eigen militair personeel onder schandalige omstandigheden liet verkommeren.⁸¹ In Amsterdam bracht de kennismaking met Mechteld Fijth de schrijvende oud-koloniaal echter op een nieuw onderwerp.

Op 30 mei 1889, ruim een maand nadat zij met R.A. Oosterhout in de Spaarnedammerbuurt was gaan wonen, beviel Mechteld Fijth van haar vierde buitenechtelijke kind. Oosterhout, die zelf al sinds jaren gescheiden van zijn Deense echtgenote leefde, was er de man niet naar om haar verwijten van onzedelijkheid te maken.⁸² Hij vond het integendeel aanleiding voor een brochure *Recht voor het onechte kind!* waarin de opmerkelijke stelling werd verdedigd dat buitenechtelijk geboren, 'natuurlijke' kinderen als 'de bloem der natie' moesten worden beschouwd. Alleen bij de verwekking van zulke kinderen had de natuur haar vrije loop gehad, zonder dat werkelijk onzedelijke overwegingen van maatschappelijke of financiële aard de ouders tot elkaar hadden veroordeeld. Met een argumentatie waarop Charles Darwin groter invloed leek te hebben gehad dan Karl Marx, betoogde Oosterhout dat het onechte kind, als vrucht van 'werkelijk zuivere teeltkeuze', haast niet anders dan een 'fysiek en psychisch gezonde vrucht' kon zijn.⁸³ Waar de goegemeente schande sprak, leek de socialist Oosterhout buitenechtelijk geboren kinderen niet alleen te rehabiliteren, maar hen zelfs boven hun meer bevoorrechte generatiegenoten te stellen:

Geen beter bewijs voor de prachtige gevolgen van de natuurlijke teeltkeuze dan het onechte kind en dat uit de volksklasse, die beiden in weerwil van de grootste ontberingen: slechte huisvesting, schamele kleding, schrale en geheel onvoldoende voeding, een voortdurend verkeer in verpeste lucht, toch nog tot de krachtigste, kerngezondste leden der maatschappij opgroeien, wat met kinderen der meer gegoede standen slechts door zorgvuldige verzorging, uitstekende voeding, stelselmatige oefening, ruime huisvesting en verkeer in zuivere lucht, desnoods afgewisseld door een verblijf aan het strand of op de heide, kan bereikt worden.⁸⁴

Met eenzelfde beroep op de onwrikbare wetten der natuur zou Oosterhout zich ook keren tegen het burgerlijk streven naar geboorteregeling door de Neo-Malthusiaansche Bond. Hij deed dat met brochures waarin het onzedelijke van de bijslaap met prostituees en zelfs bloedverwanten in vergelijking met de burgerlijke *mariages de raison* krachtig werd gerelativeerd.⁸⁵ Zijn betogen doorspekt met prikkelende beweringen als zouden 'de meeste vrouwen' wel degelijk beschikken over 'warm bloed, dat vurig door haar aderen stroomt' en als zouden kruisbeeld kussende nonnen en van Jezus dromende vrouwelijke heilsoldaten 'door dezelfde geslachtsdrift beheerscht en gedreven worden als de ganzenhoedster, die zich achter een hooischelf aan een huzaar overgeeft', begaf Oosterhout zich welbewust buiten de grenzen van het betamelijke.⁸⁶

Vrijmoedige geluiden als die van R.A. Oosterhout wilde niet iedere uitgever voor zijn rekening nemen, maar er was in Amsterdam wel een aantal uitgevershuizen van bedenkelijk allooi, ondernemingen waar titels verschenen die 'desverkiezende onder couvert' werden toegezonden. Oosterhout bewerkte nog vóór 1890 een tweetal buitenlandse studies over *De clandestiene prostitutie* en *De mensch in het geslachtsleven* voor de 'Populair-geneeskundige boekhandel' A. van Klaveren, die gespecialiseerd was in dergelijk grensverleggend onderzoek, en ook als verspreider van regelrechte pornografie enige faam genoot. De firma A. van Klaveren werd gedreven door D. Buys Dzn., die onder zijn eigen naam in het voorjaar van 1897 de uitgave van Herman Heijermans' zeer zedenkwetsende sociale roman *Kamertjeszonde* zou verzorgen. Daarmee was het grensverkeer tussen de werelden van erotisch en politiek onfatsoen nog niet ten einde, want een jaar later verscheen bij pornograaf Duijs de eerste Nederlandse vertaling van *Loon, prijs en winst*, een uit 1865 daterende voordracht van Karl Marx.⁸⁷

In zijn zoeken naar een nieuwe, socialistische zedelijkheid stond Oosterhout niet alleen. Dat de burgerlijke moraal dubbelhartig en voos was, hadden de socialisten altijd al beweerd, maar nu werd door sommigen in de bestrijding ervan gekozen voor een meer offensieve strategie. Niet langer werd volstaan met te benadrukken dat het eerlijke en brave werklidenvolk moreel hoger stond dan de ontuchtige en geperverteerde kapitalisten, maar er werd gezocht naar een nieuwe, 'revolutionaire' moraal. Dit streven kon tot uiting komen in geheelonthouding en vegetarisme, maar ook in een openlijk beleden 'vrije liefde' tussen man en vrouw. In *Recht voor Allen* verschenen rond 1890 de eerste 'huwelijks-' en geboorteadvertenties die onverhuld melding maakten van 'vrije' verbintenissen en buitenechtelijke geboorten.⁸⁸ Toch bleven socialisten die op deze manier probeerden het eigen leven in overeenstemming te brengen met de hooggestemde idealen van vrijheid en gelijkheid voor mannen en vrouwen, steeds in de minderheid. De heersende moraal bleek, ook onder socialistische arbeiders, een krachtig bolwerk.⁸⁹

Zelfs de vaak gehelarde dubbelhartigheid van het burgermansfatsoen was veel socialisten niet vreemd. In het sterk autobiografische *Kamertjeszonde* beschreef Heijermans hoe zijn alter ego Alfred Spier met de gehuwde chanteuse

Georgine Caspar onderdak vond bij de Duitse barbier Jacob Doedelaar in de Jan Steenstraat. Die verzekerde geen principiële bezwaren tegen hun samenleven te koesteren en zelf wel drie jaar met zijn vrouw te hebben samengewoond alvorens te trouwen. Bovendien lazen zij het socialistische spotblad *De Rooie Duivel*, dat even verderop in de Pijp door L.M. Hermans werd gemaakt:

De Rooie Duivel... dat ies die beste koerant ien Holland... Die zegt waar 't op staat... Die wiendt er geen doekies om... Heb u geleze hoe die die koningin te pakke heit?... Als dat bij oens ien Duitschland geschreve werd, zou die allang ien die kast ziete... Geen troon, geen beurs, geen altaar - dat ies ook mijn leus, wie?... Vin u niet? Ies 't kein skandaal dat iek zooviel belastoeng betale moet?... Wat heb iek an dat geld?... Daar kon iek toch een jonge meid voor haben, wie?...⁹⁰

De vrouw van de barbier was van hetzelfde gevoelen en koesterde moderne opvattingen: 'Onsin is onsin... Me manen ikke geloove an geen god, an geen koninge, an geen duvel, an niks... Wij lese allebei *De Rooie Duivel*... Hèhèhè-è-è!'⁹¹ Toen evenwel de bedrogen echtgenoot van Georgine Caspar verhaal kwam halen, trok de socialistische baardsnijder, die het paar ook nog eens stiekem door een gaatje in het behang bleek te hebben begluurd, zijn handen schielijk van zijn onfatsoenlijke huurders af, daarbij krachtig ondersteund door zijn echtgenote.⁹²

Meer dan buitenechtelijke relaties bleven homofilie en sappisme ook voor sociaal-democraten onbespreekbare gruwelen. Het in 1897 bij uitgever K.A. Bos verschenen werkje *De Voortplanting*, dat blijkens de ondertitel licht moest werpen op de 'verborgen en gevaarlijke rots' die de voortplanting was, waarschuwde vooral uitvoerig tegen de verwoestende gevolgen van masturbatie voor het jonge geslacht.⁹³ Zoals het fatsoenlijke deel van de volksklasse nauwlettend afstand bewaarde tot de onderlaag van onfatsoenlijken, zo hield ook een meerderheid van de Amsterdamse socialistenvrienden liefst wat afstand tot al te vrijgevochten denkbeelden en toestanden op het riskante terrein van seksualiteit en gezin.

EENHEID OPGEDRONGEN: DE ORANJEFURIE VAN 1887

Hoewel onder socialistenvrienden rond 1890 meer dan voldoende stof voor onderlinge conflicten was opgeslagen, bleef de eendracht in Amsterdam bewaard. De Amsterdamse afdeling van de SDV bood op dat moment zowel plaats aan kalme maatschappijhervormers die naar samenwerking met de radicale liberalen streefden als aan hen die in afwachting van de grote omwenteling recepten voor dynamiet uitwisselden. Het was een uitermate bont gezelschap van spaarzame huisvaders en erkende dronkaards, oppassende gezinshoofden en losbandige lichtekooien, revolutionaire geweldenaars en bezadigde kiesrechtstrijders, Multatuli-adepten en analfabeten, kantoorbedienden, schoolmeesters en losse sjouwers, Duitsers, Friezen en Jordaners, mannen, vrouwen en kinderen. In de zalen

van het Volkspark liepen zowel veteranen rond die dertig jaar tevoren het koffiehuis van E. H. Hartman hadden gefrequentieerd, als jongens en meisjes die nog achttien moesten worden.

De onderlinge band die de sociaal-democraten ondanks alle verschillen bijeenhield, was voor een belangrijk deel gebaseerd op sociale netwerken die voortkwamen uit familiale relaties en nabuurschap. Een socialistische ideologie had zich in deze jaren nog maar zeer ten dele ontwikkeld. Bij gebrek aan reële mogelijkheden voor concrete politieke initiatieven was het socialisme van de Amsterdamse arbeiders vooral een wat vage gezindheid die nauwelijks omschrijving behoeftte. De formele organisatie stond bovendien nog in de kinderschoenen en had haar centrum in het verre Den Haag. Dat maakte dat het specifiek socialistische karakter van het Amsterdamse netwerk vooral gestalte kreeg in de gezamenlijke beleving van collectieve acties en gebeurtenissen. Samen trokken de socialisten ter colportage, met honderden hoorden zij de sprekers op vergaderingen aan en zij aan zij bevochten zij de sabeldraggers en knuppelaars van de politie. Na afloop werden de avonturen druk besproken en rond de stamtafels van de eigen tapperijen van betekenis voorzien. De banden die in het heetst van de strijd werden gesmeed, bleken stevig genoeg om het ontbreken van een ideologische en organisatorische eenheid te ondervangen.

De zwaarste beproeving die de Amsterdamse socialisten in deze jaren moesten ondergaan, was wel de roerige viering van de zeventigste verjaardag van koning Willem III in februari 1887, juist een maand nadat Ferdinand Domela Nieuwenhuis naar de gevangenis was overgebracht om een jaar lang voor majesteitschennis te boeten. Aan de vooravond van de vorstelijke verjaring verscheen bij de Haagse partijdrukker Bruno Liebers een bundeling van eerder in *Recht voor Allen* verschenen schetsen, die tezamen een schandaalkroniek van zekere 'Koning Gorilla' vormden. In de ploertige streken van dit monster was voor vriend en vijand het turbulente optreden van de regerende vorst goed herkenbaar. De brochure *Uit het leven van Koning Gorilla* verscheen, voorzien van een omslag waarop de beeltenis van het gekroonde ondiep prijkte, in een zeer ruime oplage van zestigduizend stuks. Het werd een doorslaand succes, al waren er ook velen die het een onvergeeflijke aanranding van de majesteit vonden.⁹⁴ Om het allemaal nog erger te maken schreef R. A. Oosterhout een fel pamflet onder de misleidende titel *Oranje boven!*, waarin de ontluisterende staat van dienst van het Oranjehuis in schrille kleuren werd geschilderd en een berekening werd gemaakt van Willems inkomen, die sloot op het schokkende bedrag van 229 gulden per uur. Volgens Oosterhout en de socialisten had het volk geen enkele reden de verjaardag te vieren:

Ga voort dus, vorstenslaven,
Met jub'len en met juichen;
Maar denkt niet, dat wij, Bataven,
Gedwee den nek meer buigen

Op al uw vreugdvertooning,
Op al uw feestaccoorden
Ter eere van den koning,
Stemt 't volk niet in met woorden;
Maar in zijn somber wezen,
Zonder een'ge verzachting,
In z'n oogen kunt gij 't lezen,
Zijn antwoord is: *verachting*.⁹⁵

Dat zulks niet voor alle Amsterdamse werklieden gold, zouden Oosterhout en de andere sociaal-democraten in de komende dagen aan den lijve ondervinden.

In de Jordaan waren geschriften als *Oranje boven!* en *Koning Gorilla* te koop in de rode boekhandels van Bos in de Hazenstraat en Fortuyn in de Tuinstraat. De laatste zou later vergenoegd schrijven:

Het verkoopen van het Gorilla geschrift in de winkels van Bos en mij was de Oranjeklanten vooral zeer ergerlijk; de verkoop was enorm; op een Zaterdag-avond verkocht ik er 2500.⁹⁶

Dat Fortuyn met zijn verkopend personeel een groot publiek wist te bereiken is wel zeker, maar de luidruchtige colportage van deze schandalige tekst wekte onder Oranjevrienden een nauwelijks te bedwingen woede.

K.A. Bos was in februari 1887 nog maar net van Wittenburg naar de Hazenstraat verhuisd, toen de verontwaardiging van de Oranjegezinde Jordaners op de stoep van zijn nieuwe onderkomen tot uitbarsting kwam. Ook achter het raam van zijn boekwinkeltje stond *Koning Gorilla* in volle glorie te pronk en dat werd aanleiding voor een heuse strafexpeditie. In de namiddag van zaterdag 19 februari verzamelden zich in de noordelijkste straten van de Jordaan grote troepen feestvierders die, onder het zingen van 'Hop, hop, hop, hangt de socialisten op!', rondliepen en zo nu en dan dreigend stilhielden voor de deur van Fortuyn in de Tuinstraat en Mater in de Tweede Boomdwarsstraat. Verslaggevers van de pers herkenden een van de gebroeders Mens uit de Willemsstraat onder de aanvoerders en ook een bekende straatfiguur als 'Malle Marten', colporteur van het *Vliegend Blad*, zou zich met de leiding van dit anti-socialistisch oproer hebben belast. De 'Bokkebek' Mens had zich voor deze feestelijke gebeurtenis in een oranje kostuum gehesen.⁹⁷

Onder dekking van het duister werd die avond bij Fortuyn een venster ingeslagen, en ook twee winkelruiten van Bos in de Hazenstraat moesten het ontgelden. Bos had daarop om politieassistentie verzocht en had net als Fortuyn zijn vrouw en kinderen in veiligheid gebracht. Ook de gezinnen die in het Volkspark woonden, brachten de komende nachten elders door, omdat plannen zouden bestaan de gebouwen in brand te steken. Troepen partijgenoten bewaakten ondertussen de woningen van Bos, Mater en Fortuyn, contact onderhoudend met

fluitsignalen, terwijl zich achter de gesloten hekken van het Volkspark een bewapend garnizoen van honderd socialistenvan zou hebben opgehouden, aangevoerd door geduchte strijdsters als 'moeder van der Zande' en 'de Kloekhen'.⁹⁸ Later zou overigens het verhaal de ronde doen dat bij een andere gelegenheid daadwerkelijk een poging tot brandstichting was ondernomen, die echter faalde omdat het hout van de vergaderlokalen zo vochtig en rot was dat het geen vlam wilde vatten.⁹⁹

In de vroege nachtelijke uren van zondag 20 februari plakten onbekenden de hele gevel van Bos' winkel vol met stroken oranje papier.¹⁰⁰ De waarschuwing was duidelijk genoeg, maar werd in de wind geslagen: Bos liet zijn uitstalling, ook na aandringen van de politie, onveranderd. Die avond zouden de vrienden van Oranje dan ook hardere maatregelen treffen. Opnieuw verzamelde zich op zondagmiddag in de Jordaan veel volk en een aantal geweldenaars slaagde erin het huis van Jan Mater binnen te dringen. Iemand wist echter te vertellen dat de gezochte niet thuis was, waarop de woning weer werd verlaten.¹⁰¹

De volgende dag trok een groep van ongeveer driehonderd mannen en jongens, nu voorafgegaan door drie mannen met een oranje vlag, de nationale driekleur en een trompet, het centrum van de stad in. Onder trompetgeschal liepen zij door de Kalverstraat en Reguliersbreestraat naar het Waterlooplein, waar het socialistische trefpunt De Leeuw van Waterloo van bierhuishouder P.J. Penning alle ruiten verloor. Agenten van het bureau Jonas Daniël Meijerplein zouden rustig hebben toegekeken, terwijl het pand verder werd toegetakeld en een lantaarn van de gevel werd getrokken. Vervolgens was de stoet naar het Paleis op de Dam getrokken waar het volkslied werd aangeheven en de bevelvoerende officier zo vriendelijk was de verzamelde menigte te begroeten. Als zovele oproerige optochten in het verleden was ook deze vervolgens naar de Keizersgracht opgemarcheerd. Daar was op signaal van de trompetter stilgehouden voor de burgemeesterswoning. Anders dan voorheen werden nu echter niet de ruiten ingeworpen, maar klonk een ferm 'Wien Neêrlands bloed door d'aderen stroomt' en zelfs het 'Lang zal hij leven in de gloria'. Na een kort beraad op de Westermarkt stroomde de menigte weer de Jordaan in, waar in de Hazenstraat werd afgerekend met K.A. Bos. Zijn winkelpui werd nu volledig vernield, waarbij de vlaggenstokken goede diensten bewezen bij het inslaan van de bovenste vensters. Binnen was de winkel van Bos bezet door een tiental partijgenoten en dat zal de aanvallers ervan weerhouden hebben het pand daadwerkelijk te betreden.¹⁰²

Geduchter nog dan in de Hazenstraat was de verdediging die Fortuyn rond zijn winkel en woning had verzameld. Naar het dagblad *De Amsterdammer* in die dagen meldde, hadden Fortuyns vrienden het na de gebeurtenissen op zaterdag en zondag raadzaam geacht de Tuinstraat en directe omgeving te bewaken:

Daartoe werd een dienst georganiseerd. Niet alleen hield men door boden zich op de hoogte van de beweging van den troep, maar ook in de omliggende straten hadden hier en daar kleine troepjes post gevat, terwijl verkenningen wer-

den uitgezonden, ten einde te waarschuwen, wanneer de vijand mocht naderen. Deze scheen het zich echter voor gezegd te houden en verscheen niet in de straat, waar hun zeker een warme ontvangst wachtte.¹⁰³

De herinneringen van Fortuyn zelf bevatten overigens een opmerkelijke correctie op het beeld van krijgshaftige socialistische mannen die de winkel van hun voorzitter verdedigden: 'vooral mijn buurvrouwen verleenden uitstekende hulp zoodat ik [...] er goed af kwam'.¹⁰⁴ Een bewoner van de Willemsstraat die op het politiebureau Noordermarkt het aanbod kwam doen om met andere Willemsstraters Fortuyn uit zijn woning te halen en hem te laten uitleggen wie er met 'Koning Gorilla' bedoeld was, werd dit plan door agenten sterk ontraden.¹⁰⁵ Na een turbulent weekeinde moet het eenieder duidelijk zijn geweest dat de troepen van Willemsstrater Mens en die van Tuinstrater Fortuyn aan elkaar gewaagd waren. Dat het strijdperk na maandag 21 februari naar elders werd verplaatst, moet daar nauw mee hebben samengehangen.

Als een belegerd bolwerk in een volstrekt door de tegenstander beheerst terrein stond het bierhuis van de socialist Penning aan het Waterlooplein in het hart van de fel Oranjegezinde Jodenhoek. Op zondag waren hier de vensters al ingeslagen, maar de openstaande rekening zou pas twee dagen later op werkelijk bevredigende wijze worden vereffend. Op dinsdag 22 februari 1887 zat De Leeuw van Waterloo al in de middag vol met ongeveer zestig gespannen sociaal-democraten die zich hadden voorgenomen de verwachte bestorming door de gecombineerde macht van Willemsstraters en Jodenhoekers het hoofd te bieden. Van tijd tot tijd kwamen 'bodes' en 'verspieders', die de omgeving in het oog hielden, bericht brengen omtrent de bewegingen van de tegenstander. Onder de verdedigers in het café was ook de Atjeh-veteraan R.A. Oosterhout, die nog dezelfde week een ooggetuigenverslag in druk zou laten verschijnen. Om halfelf in de avond kwam een inspecteur verzekeren dat eenieder veilig huiswaarts keren kon, maar volgens Oosterhout maakten slechts 'enkele vreesachtigen' van dat aanbod gebruik:

Omstreeks tien minuten later kwam een bode het bericht brengen, dat een bende van misschien drieduizend man in aantocht was. Eenige minuten later volgde het bericht, dat zij reeds op den Dam waren [...] Een volgende bode meldde hun doortrekken van de Damstraat, en enkele minuten later weder een dat van de Hoogstraat. Nog een, de laatste kwam binnenstormen en vertelde, dat zij dichtbij waren. Die daarbinnen waren hoorden ook reeds onmiddellijk een leven als van een opkomende storm, en toch stonden die menschen bedaard af te wachten.¹⁰⁶

Een aantal angstige ogenblikken ging voorbij voordat de eerste ruiten sneuvelen en de deur werd ingetrapt. In de deuropening verscheen een kleine gestalte die tartend vroeg: 'Zoo, ben jelui daar socialen!' en na een waarschuwend pi-

stoolschot te hebben gelost deden de socialisten een vergeefse uitval. Twaalf met talhouten en biljartkeus om zich heen slaande socialisten konden de opeengedrongen menigte echter niet afschrikken, zelfs niet met het afvuren van acht pistoolschoten, en eendrachtig stormden agenten en Oranjevrienden de gelagkamer binnen. Wat volgde was een grondige afrekening voor het leed dat het Huis van Oranje was aangedaan. De bierpomp, rekken vol glazen, lampen, stoelen, tafels en de buffetspiegel werden verbrijzeld, de schilderijen en het biljartlaken aan stukken gereten. Na afloop bleek de complete inventaris van De Leeuw van Waterloo grondig vernield en waren de geldlade en zes ivoeren biljartballen ontvreemd.

De verdedigers zelf kwamen evenmin ongeschonden uit de strijd. Slechts een enkeling liep geen verwondingen op en zij die niet in de verwarring wisten te ontkomen, werden hardhandig naar het bureau overgebracht en daar ingesloten.¹⁰⁷ Op het bureau Jonas Daniël Meijerplein werden die avond 32 sociaal-democratische verdedigers uit De Leeuw van Waterloo ingerekend. De zwaarst gewonden werden naar het Binnen Gasthuis overgebracht, maar de anderen brachten bebloed en gekneusd een lange en koude nacht op het bureau door, waar aanvankelijk hun belagers nog vrij in- en uitliepen. Die nacht en de volgende ochtend kwamen burgemeester Van Tienhoven en commissaris Stork in eigen persoon op het bureau poolshoogte nemen. Toen de socialisten in de loop van de volgende dag werden vrijgelaten, moesten zij als laatste beproefing spitsroeden lopen door de vijandige menigte die zich voor de deur van het bureau had verzameld.¹⁰⁸ Onder de bestormers van het bierhuis werden geen arrestaties verricht.

De Oranjerfurie gaf de Amsterdamse sociaal-democraten nog lang stof tot napraten. Nog in 1891 verscheen een uitgebreide brochure van Frank van der Goes onder de titel *Ter herinnering* waarin de gang van zaken gedetailleerd uit de doeken werd gedaan.¹⁰⁹ Het direct na afloop verschenen verslag van Oosterhout bood behalve een relaas van de vijandelijkheden ook passages die zich lieten lezen als eervolle vermeldingen in een militair rapport. De brochure verscheen anoniem en ook in de tekst zelf werden, in verband met de dreigende rechtsvervolging, geen namen genoemd, maar de partijgenoten moeten geweten hebben wie de 'enkele vreesachtigen' waren die zich uit de voeten hadden gemaakt, zoals zij ook wisten dat de vrouw die zich volgens Oosterhout het moedigst had geweerd, niemand anders was dan Carolina Sara Stevens, de echtgenote van colporteur Eckhardt:

Eene vrouw stond vooraan onder de verdedigers. De socialisten waren intuschen tot de tweede helft van de zaal teruggetrokken, toen een jood het kokend-water-toestel met een steen wilde omwerpen. Dezelfde vrouw vloog weder naar voren en zette het toestel weder recht, daar een verwonde, die zich onder het buffet geborgen had, anders verbrand ware. Zij ontving daarbij in den rug twee sabelhouwen met het plat. [...] Toen dezelfde moedige vrouw een man, die gevallen was, wilde oprichten, kreeg zij een sabelhouw op den pols,

en toen zij later het gebouw wilde verlaten voorkwam zij slechts een anderen door den sabel met beide handen te grijpen.¹¹⁰

Wie kon bogen op een rol in de verdediging van De Leeuw van Waterloo moet daarmee onder de kameraden niet weinig aanzien hebben verworven. Te midden van taferelen als zich op deze avond afspeelden, werden emotionele banden gesmeed die meer betekenis hadden dan welke politieke of ideologische overeenstemming ook. De Oranjefurie maakte van de Amsterdamse socialisten een gemeenschap van martelaren en schiep – letterlijk – een bloedband tussen de getroffenen die de woeste aanvallen samen hadden beleefd.

Omgekeerd kregen de ‘enkele vreesachtigen’ die de vuurdoop niet hadden doorstaan, het zwaar te verduren. Nog in 1904 sneed Domela Nieuwenhuis dit tere punt aan door, bij het overlijden van P.J. Penning, te herinneren aan een fatale vergissing die de verdedigers parten had gespeeld:

De aanval had plaats; misschien ware deze afgeslagen indien niet een verwarring was ontstaan, die behalve tot de verergering van het bloedbad ook later tot ernstige beschuldigingen onder de partijgenooten zelfven heeft bijgedragen. Vele jongelingen van de schermklub bevonden zich op straat ten einde zoo noodig hun kameraden in het kafé bij te springen. Doch door een nooit opgehelderden samenloop van omstandigheden trokken zij af en kwamen eerst terug toen het vreeselijke gebeurd was. Ik wil hier niets meer er van zeggen om geen oude wonden open te rijten.¹¹¹

De Oranjefurie mocht een ernstige tegenslag zijn, de socialisten grepen de gebeurtenissen vrijwel direct aan voor een moreel tegenoffensief. Dat de aanvallers met geld en jenever door duistere figuren waren ‘gekocht’, stond voor hen wel vast. Bovendien contrasteerde het terughoudend optreden van de politie wel heel sterk met de doortastende wijze waarop het Palingoproer was gedempt. Het droeg allemaal bij aan het gevoel vogelvrij verklaard te zijn door een maatschappij die door louter vijanden bevolkt leek.

De gemeenschap van getrouwen, zij die de vuurdoop hadden doorstaan en te midden van woedende stormen bleven koersen op een betere toekomst, wisten de onderlinge band door de Oranjefurie slechts gesterkt. De onderlinge eenheid kreeg zelfs een tastbaar symbool in een eigen monument dat de herinnering levend moest houden. Metselaarsvoorman Piet Verdorst, die met zijn vriend Jan van Zutphen tot de verdedigers van Pennings café had behoord, bouwde uit de brokstukken van het meubilair een heuse gedenkzuil, die een centrale plek kreeg in de heropende Leeuw van Waterloo. Met hetzelfde doel voor ogen lieten de socialisten ansichtkaarten maken waarop de brokstukken van het interieur te zien waren, omkaderd door de tekst van het derde grondwetsartikel: ‘Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen of vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen.’¹¹²

De Oranjegezinden uit de Jodenhoek en Willemsstraat had het echter evenmin ontbroken aan gevoel voor symboliek en ritueel. Zij lieten hun stoeten voorafgaan door de nationale driekleur en oranje vaandels, lieten de trompetten schallen, plakten de gevel van K.A. Bos dicht met oranje papier en zongen luidkeels hun nationale liederen: 'Wien Neêrlands bloed' en 'Hop-hop-hop, hang de socialisten op!' Verslaggever Geerke zag na afloop van de bestorming van De Leeuw van Waterloo hoe een zingende troep Oranjevrienden in de Oude Doelenstraat toevallig stuitte op burgemeester Van Tienhoven en hoofdcommissaris Steenkamp. De aanvoerder toonde hun trots de buitgemaakte hoed van P.J. Penning die op een biljartkeu als trofee werd meegedragen.¹¹³ Een andere lezing wilde dat de hoed op een keu in optocht van de Jodenhoek naar de Jordaan werd gebracht, waar de zegevierende Oranjevrienden in de Willemsstraat luidkeels om Mens begonnen te roepen. De politie-inspecteurs Panhorst en Verbeek zouden toen, naar beiden voor de rechter verklaarden, 'Mens hebben opgeklopt', 'omdat die mensen anders niet weg wilden gaan'. De 'Bokkebek' had een korte aubade in ontvangst genomen en de aanvoerder van de stoet, een 'Israëliet', zou tegenover de inspecteurs hebben verklaard: 'dat is de hoed van Van der Stad, maar nu is het geen roode hoed, maar een vrijheidshoed'.¹¹⁴

Deze rituele viering van de overwinning op de socialisten leek de bewering van de slachtoffers te bevestigen: de Oranjefurie als resultaat van een verbond tussen de Amsterdamse heersende klasse en de onwetende of dronken proletariërs van de Willemsstraat en de Jodenhoek. Volgens Oosterhout ging zelfs het gerucht dat een van de gebroeders Mens op de vrijdag voor de Oranjefurie losbarstte, op audiëntie bij de burgemeester was geweest.¹¹⁵

Hoewel geen van de aanvallers werd gearresteerd, was duidelijk dat het merendeel afkomstig was uit de directe omgeving van het Waterlooplein. Het joodse proletariaat van Amsterdam had bijzonder weinig op met het socialistisch streven en de aanwezigheid van Pennings bierhuis in hun eigen buurt moet velen een doorn in het oog zijn geweest. Terwijl de woningen van Fortuyn, Bos en Mater door tientallen Joodse partijgenoten en buurvrouwen werden verdedigd, was Penning aangewezen op hulp van buiten. Zijn naaste burens zouden de politie juist ter wille zijn en toonden zich aan de vooravond van de feestelijke heropening van De Leeuw van Waterloo in april 1887 zeer bevreesd voor represailles. Pennings bovenburen, Mozes Elias Zomerplaag, Jacob Pezaro en Debora Knokker, hadden reden om bang te zijn: zij hadden de politie achteraf verteld wat zij van de gesprekken in het café hadden opgevangen en op de avond van de bestorming hadden zij rechercheurs in hun woning binnengelaten. De politie kon hun slechts op het hart drukken de kalmte te bewaren en geen aanleiding tot moeilijkheden te geven.¹¹⁶

Van de 32 verdedigers wier namen door de politie werden genoteerd, woonden er, buiten vader en zoon Penning, niet één in de Jodenhoek. Uit de omliggende, niet-joodse buurten van het centrum waren vier man afkomstig en uit de oostelijker gelegen Dapper- en Czaar Peterbuurt nog eens drie. Nog verder van

huis waren de zes socialisten uit de Pijp, de drie uit de Kinkerbuurt en de vrouw die zelfs helemaal uit de Spaarndammerbuurt kwam. Het grootste contingent verdedigers werd echter als altijd geleverd door de Jordaan, vanwaar dertien socialisten naar het Waterlooplein waren getogen om De Leeuw van Waterloo tegen de Oranjevrienden te beschermen.¹¹⁷ Duidelijk was in elk geval dat Penning's bierhuis door de centrale ligging aan het Waterlooplein een belangrijke functie vervulde als ontmoetingspunt voor socialisten uit verschillende delen van de stad. Maar die centrale ligging in de zo vijandelijk gezinde Jodenhoek bleek tegelijkertijd een risicofactor.

De grootscheepse betrokkenheid van de Amsterdamse joden bij de bestorming van het bierhuis droeg in belangrijke mate bij aan de toch al weinig vriendelijk houding van de Amsterdamse sociaal-democraten. Oosterhout nam enkele dagen na afloop van de gevechten geen blad voor de mond: 'Schmoel had een offensief verbond gesloten met Smeris.'¹¹⁸ Toen burgemeester Van Tienhoven een maand later in de gemeenteraad voorstelde, het verzoek van Penning en Bos om schadevergoeding af te wijzen, was de oorzaak van die gierigheid voor Oosterhout duidelijk: 'als Burgemeester van een stad, waarin veertig duizend joden wonen, kunt gij ook niet anders voorstellen dan als jood'.¹¹⁹ Jan Fortuyn zou enkele jaren later uitgever worden van een gerucht makende brochurereeks *Achter de schermen* van jonkvrouw Wilhelmina Frederika von Barnekow-Tindal, een schandaalkroniek op onverhuld antisemitische grondslag, waarvoor in *Recht voor Allen* druk werd geadverteerd.¹²⁰

Dat de strijd van de Amsterdamse socialisten bij gelegenheid ook in antisemitische termen werd verrat, was niet verwonderlijk. De lokale beperkingen die de SDB bij het werven van aanhangers ondervond, bepaalden onder meer dat de Jodenhoek onbegaanbaar terrein voor propaganda was. De bestaande rivaliteit tussen de Amsterdamse buurten had in het geval van de Jodenhoek altijd al een extra dimensie gehad door de etnische samenstelling van de buurtbevolking. Meer nog dan Willemsstraters en Eilanders, vormden de Amsterdamse joden nu eenmaal een aparte en herkenbare gemeenschap. Zolang die gemeenschap immuun bleef voor sociaal-democratische besmetting, bewezen antisemitische geluiden goede diensten bij het versterken van de samenhang onder de Amsterdamse socialisten. Problematisch werden de verhoudingen pas toen in de volgende jaren joodse arbeiders met het socialisme in aanraking kwamen.